

338(47.925)

u-39

338(47.925)

U-39

Գ. ՍԵՅՐԱՆ

**ՂԱՐԱԲԱՂԻ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ ՅԵՎ ՆՐԱ
ՀԵՌԱՆ ԿԱՐՆԵՐԸ**

(Տնտեսական աշխարհագրություն)

338(47.925)
U-39

Թիֆլիս, 1928 թ.

ՅԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Աշխատութեան նյութերը հավաքել եմ մի քանի ամսվա ընթացքում: Հասկանալի է, Վոր այդ ժամանակամիջոցում Ղարաբաղի տնտեսական կյանքի լրիվ և ամբողջական պատկերը տալ տնհնարին եր:

Շրջանի համարյա տնտեսական բոլոր խնդիրները, բացի առևտրից և տրանսպորտից, զբոլում տեղ են գտել:

Հուսով եմ, Վոր այս աշխատութեանը հայ մասսաների համար Վոչ միայն ընթերցանութեան նյութ կծառայի, այլ նաև Ղարաբաղի զարոյցների համար տնտեսական աշխարհագրութեան և մասամբ հայրենագիտութեան ձեռնարկի դեր կկատարի:

Հայտնում եմ իմ շնորհակալութեանը Ղարաբաղում գործող այն բոլոր անձանց և հիմնարկներին, Վորոնք ինձ հնարավորութեան տվին անհրաժեշտ նյութեր հավաքել:

Առանձնապես շնորհակալ եմ Ղարաբաղի ժողովրդական զբոլոյցների ուսուցիչներին, Վորոնք իրենց հաղորդած տեղեկութեաններով ու ցուցմունքներով նյութերի հավաքման գործը զլուրացրին:

Գ. Սեյրան

Գիրքն նվիրում եմ Ղարաբաղի բոլոր «այա»-ներին յեվ իմ այայիս (մայրիկ), Վորոնք աշխատեցան «Տնայնագործութեան» բաժնի համար միակ կենդանի աղբյուրն են հանդիսացել:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Պատմական Արցախը՝ այսօրվա ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղը, համարյա միշտ յեղել է անկախ։ Արշակունյաց որով 64—428 թ. (Ք. Հ.) Սյունյաց նախարարությունը, վորի մի մասըն եր կազմում է Արցախը, ամենահզորներից եր։ Արշակունյաց անկումից հետո Հայաստանի շատ անկյուններում մնում են կիսանկախ իշխանություններ։ Արցախը այդ կիսանկախ իշխանություններից մեկն եր։ 640 թվից (Ք. Հ.) Հայաստանն ընկնում է արաբական լծի տակ։ Ղարաբաղը ևս ճանաչում է արաբական գերիշխանությունը, սակայն Սյունիքի հետ միասին վորոշ չափով պահպանում է իր ներքին ֆեոդալական անկախությունը։ 9-դ դարի վերջերին, յերբ արաբների ազդեցությունը Առաջավոր Ասիայում թուլանում է, այդ ժամանակ Շիրակում անկախության զրոշակ են բարձրացնում հայ նախարարներից Բագրատունիները։ Սրանց հետ միասին (հավանորեն և առաջ) իրեն անկախ է հայտարարում և Սյունիքը։ Այնուհետև 13 և 14-դ դարերում Հայաստանին տիրում են թաթարները։ Իրեւ Հայաստանի նահանգներից մեկը Ղարաբաղն ևս յերկար տարիներ իր ուսերի վրա կրում է թաթարական ծանր լուծը։ 15 և 16-դ դարերում Հայաստանի արեւմտյան մասի տեր են դառնում ոսմանցիք, իսկ արեւելյան մասի՝ պարսիկները։ Ղարաբաղը յենթարկվում եր Պարսկաստանին։ 17 և 18 դարերում, թեև Ղարաբաղը ճանաչում եր պարսկական գերիշխանությունը, բայց նա կառավարվում եր հայ ֆեոդալների (մելիքների) ձեռքով, վորոնք պարսից շահերից վասսալական կախման մեջ էյին։ 17 և 18 դարերում Հայաստանի և վոչ մի անկյունում այնքան ուժեղ հայ ֆեոդալների չենք հանդիպում, վորքան Ղարաբաղում և Զանգեզուրում—պատմական Սյունիքում։ Այդ հանգամանքը բացատրվում է, մի կողմից, Ղարաբաղի միատարր ազգաբնակչությամբ, մյուս կողմից՝ նրա բարձրակրթ լեռներով, լեռնաշղթաներով (Մոավ, Կրբխ-Կըզ, Քիրս, Դիզափայտ...), անդնդախոր ձորերով, կիրճերով, մութ անտառներով, վորոնք մինչև որս էլ ծածկում են յերկրի ամբողջ արեւմտյան մասը։

Ամբողջ 19-դ. դարում Ղարաբաղը յենթարկվում էր ցարական Ռուսաստանին: Յարական տիրապետութիւնը Ղարաբաղի գյուղացու զրուծիւնը ավելի վատացրեց, վորովհետեւ Ղարաբաղի ֆեոդալները թիւր յերկպառակեց ինքնակոչ «ջու» բեկերով:

Ղարաբաղի աշխատավորութիւնը տարիներէ յերազած անկախութիւնը այսոր ձեռք է բերել: 1923 թվից նա ավտոնում է: Այժմ նա իր ուսերի վրա չի կրում վոչ ոտար ֆեոդալի և վոչ ել «հարազատ» մեղքի լուծը: Չնայելով այդ բոլորին՝ Ղարաբաղի գյուղացին այժմ խաբխափում է խորը ապիտութեան մեջ և զբաղւում տնտեսական ծանր պայմաններում: Բայց զարաբաղցու այդ որինակ վիճակը յերկար չպիտի տևի: Նա շուտով պիտի հրաժարվի նահապետական կեռից (արոր) ու թեակոխի ավելի բարձր սիստեմի գյուղատնտեսութեան շրջան:

II

Վարչական բաժանում

Այսօրվա լեռնային Ղարաբաղը տեղավորված է Ադրբեջանի արեւմտեան մասում: Հայաստանից նա բաժանվում է Քրդիստանի գավառով, վորը սեպի նման, յերբեմն լայն, յերբեմն ել նեղ շերտով Ղարաբաղը անջատում է Զանգեզուրից: Ղարաբաղի սահմաններն են կազմում. արեւմուտքից Քրդիստանը, հարավից Զերաշելի գավառը, արեւելքից Աղզամի գավառը, իսկ հյուսիսից Գանձակի գավառը՝ պատմական Գյուլիստանի մի մասը: Նա մտնում է Ադրբեջանի մեջ իբրեւ ավտոնում երջան-լեռնային ավտոնում Ղարաբաղ: Ղարաբաղի այսօրվա տերիտորիան կազմվել է նախկին Գանձակի նահանգի յերեք գավառներից՝ Շուշվա, Զիվանշիրի և Զերաշելի:

Հիշյալ գավառները լեռնային մասերը միացել են ավտոնում Ղարաբաղին, իսկ դաշտային մասերը կցվել են Աղզամի և Կարյազինի (Զերաշելի) գավառներին: Վարչական տեսակետից Ղարաբաղը այժմ բաժանվում է 4 յենթաշրջանների. Դիզակ, Վարանդա, Սաչեն և Զրաբերդ: Սամսայի 5 մելիքութիւններից (Գյուլիստան, Զրաբերդ, Սաչեն, Վարանդա և Դիզակ) ավտոնումիայի մեջ չի մտնում մենակ Գյուլիստանի մի մասը (Գանձակի գավառի լեռնային մասը), վորը Զրաբերդի բնական շարունակութիւնն է կազմում:

Սաչենի մեջ է մտնում Շուշին, վորը մի շարք թուրքաբնակ

գյուղերի հետ միասին կազմում են Շուշվա շրջանը: Բոլոր յենթաշրջանները բաժանվում են գյուղախմբերի (բոլորը 5-ական գյուղախմբի, իսկ Զրաբերդը 4 գյուղախմբի): Ամբողջ Ղարաբաղի կենտրոնն է Ստեփանակերտը (Սան-Քենդին), վորը միաժամանակ համարվում է և Սաչենի վարչական կենտրոնը: Մյուս շրջանները ևս ունեն իրենց վարչական կենտրոնները: Զրաբերդի կենտրոնն է Մարգակերտը (Աղզարա), Վարանդայինը՝ Սոնաշենը, իսկ Դիզակինը՝ Հազրուլը: Շուշին, վորը ամբողջ 19-դ և 20-դ դարերում յեղել Ղարաբաղի սիրտը, 1920 թ. կոտորածից հետո նա տնտեսական ու կուլտուրական կենտրոն լինելուց զապարել է:

III

ՏԵՐԻՏՈՐԻԱ. ՅԵՎ. ԱՂԳԱՐԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Այսօրվա ավտոնում Ղարաբաղը մի փոքր յերկիր է, վորի մեծութիւնը հավասար է 4.160,75 քառակուսի կիլոմետրի (3656 ք. վերստի=380.832 զեսյատինի): Այս տարածութիւնը կազմում է Ադրբեջանի ամբողջ տերիտորիայի 5⁰/₀-ը, իսկ Սորհուրդային Հայաստանի 11—12⁰/₀: Այստեղ պիտի ասել, վոր Ղարաբաղի սահմանները, նամանավանդ Քրդիստանի գավառի հետ, վերջնականապէս վորոշված չեն: Անդրկովկասի յերկու փոքր քաղաքական միավորներից՝ Աբխազիայից (8254, 36 քառ. կիլոմետր) և Նախիջևանի հանրապետութեանից (5987, 9 ք. կիլոմետր) Ղարաբաղի տերիտորիան փոքր է: Ղարաբաղը մեծ է Աջարիայից, վորի տերիտորիայի մեծութիւնը հավասար է 2.912 ք. կիլոմետրի և հարավային Ոսեթիայից (3911 ք. կ.): Պարզվեց, վոր Ղարաբաղը իր տարածութեամբ Անդրկովկասի ամենափոքր միավորներից է:

* *

Ղարաբաղի մեծութիւնը կապված է ավելի նրա ազգաբնակչութեան քանակի, քան տերիտորիայի մեծութեան հետ: 1926 թվի զեկտեմբերի համախորհրդային զեմոգրաֆիական վիճակագրութեան տվյալով Ղարաբաղի ազգաբնակչութեան թիւը հավասար է 125159 հոգու, վորից 116934 հոգի ապրում են գյուղերում, իսկ 8225 հոգի՝ քաղաքներում:

Քաղաքներում ապրում է ազգաբնակչութեան մոտ 7⁰/₀-ը, իսկ գյուղերում՝ 93⁰/₀-ը: Ղարաբաղում միայն 2 քաղաք կա. Շուշին և Ստեփանակերտը: Ստեփանակերտի ազգաբնակչութիւնը որ որի վրա ավելանում է, իսկ Շուշվա ազգաբնակչութիւնը պակասում:

և 1923 թ Շուշում յեղել է 6967 շունչ, իսկ 1926 թ. դեկտեմբերին՝ 5107: *) Ստեփանակերտում 1924 թ. յեղել է 2467 շունչ, իսկ 1926 թ.՝ 3118: Այդ հանգամանքը բացատրվում է նրանով, վոր Ստեփանակերտը այժմ լեռնային Ղարաբաղի կենտրոնն է, իսկ Շուշին 1920 թ. դեպքերից հետո այդպիսին լինելուց դադարել է: Թե բնակչությունը սեռերի և բնակավայրերի վրա ինչպես է բաժանվում, այդ ցույց է տալիս հետևյալ աղյուսակը.

Բայուն	Գյուղական ազգաբնակչություն			Քաղաքային ազգաբնակչություն			Ամբողջ ազգաբնակչություն		
	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը
Վարանդա	14422	14451	28873	—	—	—	14422	14451	28873
Ջրաբերդ	16523	15249	31772	—	—	—	16523	15249	31772
Դիզակ	12270	12883	25153	—	—	—	12270	12883	25153
Խաչեն	13355	13435	26790	1624	1491	3118	14979	14929	29908
Շուվաբայուն	2254	2092	4346	2509	2598	5107	4763	4690	9453
	58524	58110	116634	4133	4092	8225	62657	62202	124859
0/0-ով	50,3	49,7	100	50,2	49,8	100	50,3	49,7	100

Այս աղյուսակը պարզ ցույց է տալիս, վոր տղամարդիկ ամբողջ Ղարաբաղում ազգաբնակչության մեծամասնությունն են կազմում: Ստեփանակերտում տղամարդիկ շատ են, վորովհետև այնտեղ դրսից յեկած շատ ամուրի տղամարդ պաշտոնյաներ են ծառայում: Շուշում կանայք ավելի յեն, վորովհետև տղամարդկանց մի մասը դրսումն է աշխատում: Հետաքրքրականը այն է, վոր Ղարաբաղում ամենից շատ տղամարդ ունեցող շրջանը Ջրաբերդն է, վորտեղ ամեն 1000 տղամարդուն դալիս է 923 կին: Այդ հանգամանքը պատահականություն չպիտի համարել: Ջրաբերդը իբրև Ղարաբաղի համեմատաբար ամենահարուստ և հողով ապահով վայրը, քիչ արտագաղթ է տալիս: Դիզակի, Խաչենի և Վարանդայի տղամարդ ազգաբնակչության մի զգալի տոկոսը արհեստավորներ են, վորոնք ձմեռը և աշնան վերջը յերկրից բացակայում են: Դրա համար այստեղ կանայք տղամարդկանցից

*) 1897 թ. Շուշում յեղել է 37,591 հոգի, իսկ 1900 թ. 27,714 հոգի:

շատ են: Դիզակում ամեն 1000 տղամարդուն դալիս է 1050 կին, Խաչենում՝ 1006, իսկ Վարանդայում՝ 1002:

Բնական աճումը Ղարաբաղում մեծ տոկոս է կազմում: 1926 թ. գյուղական բնակչության ծնունդը հասավ 4,30/0-ի, մահը 1,50/0-ի, իսկ աճումը 2,80/0-ի: Խորհուրդային միություն վերջին տարիների աճումը մոտենում է 20/0-ին (վրաստանում և Ադրբեջանում աճումը հասավ 20/0-ի, իսկ Հայաստանում՝ 30/0-ի):

Ազգաբնակչության 900/0 (112685 հոգի) հայ է, 9,60/0 (12006)՝ թուրք, 0,30/0-ը՝ ռուս և 0,10/0-ը՝ այլազգիներ:

Լ. Ղարաբաղի ազգաբնակչությունը Ադրբեջանի մի շարք գավառների ազգաբնակչությունից պակաս է: Նա պակաս է Գանձակի գավառի ազգաբնակչությունից (204768), Գեոկչայից (173796), Դուբայի գավառից (158,204), Լենքորանից (207852) և Սալյանից (128390): Ղարաբաղի ազգաբնակչությունը ավել է, քան պաշտոնական թվերն են ցույց տալիս:

Վիճակագրության ժամանակ, իմ մոտավոր հաշվով, Ղարաբաղից բացակայել են մոտ 10 հազար արհեստավորներ և հասարակ աշխատողներ, վորոնք ձմեռը սովորաբար աշխատում են դրսում: Նրանց մի մասը նույնիսկ Ռուստով և Հյուսիսային Կովկաս է անցնում:

Դրա վրա պիտի ավելացնել և այն, վոր վիճակագրությունը ձմեռն է կատարվել, յերբ Վարանդայի մի շարք գյուղեր (Մուղանլի, Խոջենդի և Վարդաղլին) ձմեռում էլին Ադդամի գավառում:

Յեթե պայմանորեն բնդունենք, վոր Լ. Ղարաբաղում ապրում է մոտավորապես 135 հազար հոգի, այն ժամանակ կտեսնենք, վոր նրա ազգաբնակչությունը, բացի Աբխազիայից (ուր ապրում են 199179 հոգի), Անդրկովկասի մյուս բոլոր քաղաքական փոքր միավորներից (Նախիջևան 103716, Աջարիս, 128000, Հարավային Ոսեթիա 87342) գերազանցում է:

Այժմ տեսնենք ազգաբնակչության խտությունը Ադրբեջանի գավառների շարքում Ղարաբաղը ինչ տեղ է բռնում.

(1926 թ. դեմոգրաֆիական վիճակագրության տվյալով)						
մի քառակուսի կիլոմետրի վրա Ադրբեջանում ապրում է 26,8 հոգի						
» » » » Ադդամի գավ. » 30,0 »						
» » » » Բազվա » » 112,4 »						
» » » » Գանձակի » » 26,2 »						
» » » » Գյոկչայի » » 24,7 »						

»	»	»	»	Ջերբայի	»	»	17,6	»
»	»	»	»	Ջաքարի	»	»	18,6	»
»	»	»	»	Լենքորանի	»	»	38,6	»
»	»	»	»	Սալյանի	»	»	13,4	»
»	»	»	»	Շեմախի	»	»	12,2	»
»	»	»	»	Լ. Ղարաբաղում	»	»	31,1	»

Այս աղյուսակը պարզ ցույց է տալիս, վոր բացի Բազվա *) և Լենքորանի գավառներից, Աղբրեջանի ամենախիտ ազգաբնակչության ունեցող շրջանը Ղարաբաղն է։ Մյուս գավառները, Նախիջևանն ևս, Ղարաբաղից ավելի պակաս խտություն ունին։ Յեթե այդպես է, նշանակում է Աղբրեջանյան մասշտաբով Ղարաբաղը ամենասակավաճող շրջանն է։ Վերջնական հողաշինարարության ժամանակ այդ բանի վրա պետք է լուրջ ուշադրություն դարձնեն թե Ղարաբաղի և թե կենտրոնական որգանները։

Հողազրկության հետ կապված է ազգաբնակչության արտագաղթը, վորը Ղարաբաղում մասսայական բնավորություն է ստացել։ Արտագաղթին նպաստում են նաև պարբերական յերաշտը, կարկուտը, կենդանիների կոտորվածքը (աղաբը) և այլն։ 19 և 20 դ. դ. Ղարաբաղից հեռացողների թիվը այսօր հայրենիքում ապրողներից անցնում է։ Վորտեղ ասեք, վոր զարաբաղցին ապրելիս չլինի։ Բազվա հայ ազգաբնակչության կեսից ավելին Ղարաբաղցիներ են։ Նուխու, Արեշի, Գյոկչայի գավառների հայ ազգաբնակչության մեծ մասը Ղարաբաղից են դուրս յեկել։ Նուխում և գավառում ապրող զարաբաղցիների թիվը 1917 թ. գաղթից առաջ 10000-ից անցնում էր։ Անդրկասպյան լերկրում և հյուսիսային Կովկասում կգտնենք զարաբաղցիների խոշոր գաղութներ։ Պարսկաստանում, Ասիայի հեռավոր խորքերում, Ամերիկայում, Արևմտյան Յևրոպայում ցրված են հազարավոր զարաբաղցիներ։

Ուր իշխում է յեռադաշտյան հողագործությունից սխտեմ, մի քան վերստի վրա կարող է ապրել միայն 35 մարդ։ Ղարաբաղում անպետք հողեր (քերծեր, ձորեր) շատ կան։ Այստեղ 1 ք. կիլ. տարածություն ներկա տեխնիքական հետամնաց պայմաններում հաղիվ կարողանա կերակրել 20—25 հոգու։ Ղարաբաղում իշխում է յեռադաշտյան սխտեմ և մի քան վերստի վրա ապրում է 30-ից ավել մարդ։ Այդ նշանակում է, վոր վոչ միայն աճող սերունդը, այլ նաև այժմյան ապրողների մի մասը Ղարաբաղում

*) Բազվա գավառի խտությունը կապված է Բազվա հետ, ուր 1926 թ. ապրում էր 317000 հոգի։

ապրումստ ձարել չի կարող։ Նրանք աստանդականի ցուպը ձեռներին այսօր ստիպված են իրենց որվա պարենը հայթայթել հայրենիքից դուրս։ Յեթե Ղարաբաղում լեռնային արդյունագործությունը ծաղկի և դրա հետ միասին գյուղացին բարձր ձևի տնտեսություն անցնի, այն ժամանակ աճող սերունդը կմնա յերկրի ներսում։ Եմիգրացիայի մի մասը ընդմիշտ կտրվում է հայրենիքից, իսկ մյուս մասը կարճ ժամանակով հեռանում է քաղաքներում փող վաստակելու և իր քայքայված տնտեսությունը վերականգնելու համար։ Ժամանակավոր եմիգրանտների մի մասը Բազվում բանվորագրվում է, մյուս մասը մշակ-համբալ և դառնում, իսկ մի խոշոր մասն էլ զբաղվում է արհեստներով, ինչպես՝ վորմնագրություն, ատաղձագործություն, քարտաշություն։ Վարանդայում և Դիզակում գյուղ չկա, վոր չունենա մի քանի տասնյակների հասնող արհեստավորություն։ Թե ամեն տարի ճիշտ քանի հոգի յի հեռանում Ղարաբաղից, դժվար է ասել, բայց, վոր եմիգրացիան մասսայական բնույթ է կրում, դա ակնհայտնի փաստ է։

Ղարաբաղի կենտրոնականում 1925 թ. ոգոստոսի նստաշրջանում Դիզակի գավառի շրջանում նախագահ ընկ. Շահինի ղեկուցումից պարզվեց, վոր Դիզակից այդ տարին հեռացել են 4895 հոգի, վորը կազմում էր Դիզակի ամբողջ ազգաբնակչության 18⁰/₁₀₀-ը։ Նույնը ավել կամ պակաս չափով կարելի է պնդել Վարանդայի ու Սաչինի մասին։

Ղարաբաղի գյուղերում գրագետները և կիսագրագետները 1926 թ. ավյալով կազմում են ազգաբնակչության 20,4⁰/₁₀₀-ը, իսկ քաղաքներում՝ 37,2⁰/₁₀₀-ը։ Ստեփանակերտում գրագետները կազմում են 53⁰/₁₀₀-ը, իսկ Շուշում՝ 27,5⁰/₁₀₀-ը։ Թե Ստեփանակերտից և քաղաքներից, այդ յերևում է հետևյալ աղյուսակից։

1920, 1921 և 1926 թ. գրագետների տոկոսը.

Քաղաքային ազգաբնակչություն				Գյուղական ազգաբնակչություն				Ամբողջ ազգաբնակչություն			
1920/21 թ.				1926 թ.				1920 և 1921 թ.թ.			
1920/21 թ.				1926 թ.				1920 և 1921 թ.թ.			
Տղամարդ	Կին	Ընդամենը	Ընդամենը	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը	Ընդամենը	Տղամարդ	Կին	Ընդամենը	Ընդամենը
30,3	10,7	21	37,2	14,3	3,3	9	20,4	15,9	3,9	10,1	21,5

Վերջին տարիների ընթացքում դպրոցների, աշակերտութ-
վան և ուսուցչութան թիվը ևս հսկայական քայլերով աճում է:
1922/23-ուս. տարում Ղարաբաղը ունեցել է I աստիճանի 79 դըպ-
րոց 4375 աշակերտներով 150 ուսուցիչներով: 1926/27 ուս. տա-
րում՝ 137 դպրոց 15339 աշակերտներով և 304 ուսուցիչներով: 1923—
24 թ. յեղել է II աստիճանի 2 դպրոց 2 խմբակով և 60 աշա-
կերտներով, 1926/27 ուս. տարում՝ 5 դպրոց 16 խմբակով և 464
աշակերտներով: Բացի I և II աստիճանի դպրոցներից Ղարաբաղն
(Ստեփանակերտում) ունի մի միջնակարգ գյուղատնտեսական
դպրոց, ուր սովորում են 250 աշակերտներ, վորոնցից 218 գի-
շերոթիկ են: Բացի դրանից Ղարաբաղում կան հարյուրից ավելի
լիկկայաներ, վորտեղ սովորում են մի քանի հազար անգրագետ-
ներ (1924/25 ուս. տարում յեղել են 124 լիկ կայաններ, ուր սո-
վորում էին 3674 հոգի):

Այժմ մի քանի խոսք պրոֆմիության մասին: 1924 թ.
պրոֆմիության մեջ յեղել է 1624 հոգի, 1925 թվին՝ 2750 հոգի,
իսկ 1926 թ. հոկտեմբերի 1-ին՝ 3418 հոգի: Յերկու տարվա ըն-
թացքում տեսնում ենք, վոր պրոֆմիության անդամների թիվը
ավելի քան կրկնապատկվել է: Պրոֆմիության մեջ են մտնում
խորհաշխի, լուսաշխի, հողանտառի, կառուցողների, մանուկների,
տպարանի և այլ աշխատողներ: 1925 և 1926 թ. իր անդամների
քանակով առաջին տեղը բռնում էր խորհաշխը, յերկրորդ տեղը՝
հողանտառը, հետո իրար էլին հաջորդում՝ մանվածային արդյունա-
գործության մեջ աշխատողները, կառուցողները, լուսաշխը և այլն:
Մանվածային (մետաքսե թելի) արդյունագործության մեջ աշ-
խատողների թիվը արագորեն զարգանում է: 1924 թ. մանուկների
թիվը 376 էր, 1925 թ.՝ 400, իսկ 1926 թ. 666:

IV

ՀՈՂԱՇԽՆԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

Մինչև ուստական տիրապետությունը Ղարաբաղում կային
անթիվ և անհամար խաներ, բեգեր և մելիքներ, վորոնք դաշտային
և լեռնային Ղարաբաղի փաստական տերերն էին: Ռուսական
տիրապետության ժամանակ ազնվականների թիվը վոչ միայն
չպակասեց, այլ նույն իսկ ավելացավ: Միապետության արեւոյդ
պաշտոնեյությունը մի շիշ ողիյով տամայակ գյուղերի հողեր այս
կամ այն ինքնակոչ բեգին էր նվիրում: 1861 թ. թեև ճորտու-

թյունը Ռուսաստանում ընկավ, բայց սոցիալական ֆեոդա-
լիզմը մինչև 1917 թիվը շարունակեց մնալ: Լեռնային Ղա-
րաբաղում իշխում էին վոչ միայն հայ, այլ նաև թուրք
կալվածատերեր: Որինակ, յեթե վերցնենք Ջրաբերդը, կտեսնենք,
վոր այնտեղ Դուռլսանովների, Հասան-Ջալալյանների, Մելիք-
Բեգլարովների և Ավան Յուզբաշևների կողքին կանգնած Աղիգյո-
ղիբեգովներին, Վելիբեգովներին և Ամեդ-աղային: Մինչև 1917 թ.
հեղափոխությունը կալվածատիրությունը Ղարաբաղում մնաց
անսասան: 1917—20 թ. ազգամիջյան կռիվները խանգարեցին հո-
ղային հարցի լուծմանը: Միայն 1920 թ., յերբ Խորհուրդային
կառավարությունը վերջնականապես հաստատվում է Ադրբեյջա-
նում, այն ժամանակ նա առառնապես սկսում է զբաղվել հո-
ղային հարցով: Ադրբեյջանի կենտրոնում 1921 թ. հատուկ «հո-
ղաշինարարության հարվածային կոմիտե» յե ընտրվում, վորը
փորձում է 1921—1922 թ. կանոնավորել հողային հարցը: Այդ
կոմիտեին իր վրա դրած պարտականությունը չի կարողանում
բավարար կերպով առաջ տանել, վորովհետև մասնագետ ուժեր
կոմիտեյում բացակայում էին. հողերը բաժանվում են վոչ թե
գնահատելուց, նրանց ներքին արժեքը վորոշելուց հետո, այլ մե-
խանիկորեն: Հասկանալի յե, վոր նման հողաշինարարություն
գյուղացիության բավարարել չէր կարող: Նա հոնքը շինելու տեղ,
աչքն ել կուրացնում է: Վոր հարվածային կոմիտեին շատ սխալ-
ներ է թույլ տվել, այդ յերեւում է հետեյալից: Կոմիտեյի հաշ-
վով Ղարաբաղի կուլտուրական հողերի քանակը հավասար է
127000 գեսյատին, այն ինչ 1921 թ. Ադրբեյջանի գյուղատնտե-
սական վիճակագրության տվյալով կուլտուրական հողերը հա-
վասար են 62647 գեսյատին: Այդ վիճակագրության տվյալով
ամեն շնչին ընկնում է 0,2—0,5 գեսյադին հողամաս: Ջրաբեր-
դում ընկնում է՝ 0,55 գեսյատին, Վարանդայում՝ 0,47 գես., Դի-
ղակում 0,42 գես., Խաչենում, 0,4 գես. իսկ Շուշվա շրջանում՝
0,2 գեսյատին: Ուրեմն տեսնում ենք, վոր Ջրաբերդը Ղարաբաղի
ամենահողառատ շրջանն է: Հարվածային կոմիտեյի և վիճակա-
գրության հակասությունը բացատրվում է նրանով, վոր հար-
վածային կոմիտեին անպետք հողերն ել պիտանի յե հաշվել: 1921
թ. վիճակագրության տվյալները կուլտուրական հողերի մասին
պիտի ընդունել մոտավորապես ճիշտ և իրականության ավելի
համապատասխանող:

Հարվածային կոմիտեյի թերությունները շտկելու համար

գավառային գործկոմիտեներին կից հաստատվում է հողային կոմիտեներ, վորոնք կոչված են լին տեղին ու տեղը ուսումնասիրելու վիճելի խնդիրները և նրանց տալու շուտափուլ լուծում: Միևնույն ժամանակ Ղարաբաղի հողփոփոխման կից կազմակերպվում է կենտրոնական կոմիտե, վորը, գավառային հողկոմիտեների նկատմամբ, հանդիսանում է բարձրագույն ինստանցիա: Անհշան և արագ վորոշում պահանջող վիճերը լուծվել են վարչական յեղանակով: 1928 թ. հունվարի Ղարաբաղի կենտրոնական կոմիտեում պարզվեց, վոր մինչև այժմ վերջնականապես չեն կանոնավորված վոչ միայն միջգավառային հողային խնդիրները, այլ նաև ներքին (գյուղական համայնքների և առանձին ընտանիքների մեջ) հողային հարցերը: Յեթե նորից հողաբաժանումներ լինեն, ցանկալի յե, վոր հողաբաժանման կոմիտեների մեջ մասնակցեն հողաչափերի հետ միասին և հիդրո-տեխնիկներ, ագրո-նոմներ, յեթե կուզեք և Ղարաբաղի պատմություն իմացողներ, վորպեսզի հողաբաժանումը կատարվի ճիշտ և արդարացի: Առանց լուրջ և վերջնական հողային հարցի կանոնավորման, անյերևակայելի յե Ղարաբաղի գյուղացիության անտեսության բարձրացման մասին յերազեկ: Վերջին 3—4 տարվա ընթացքում շատ գյուղերում հողերը մի քանի անգամ իրար մեջ բաժանվել են: Շարունակական բաժանումները այն բացասական կողմն ունեն, վոր գյուղացին խնամքով չի հերկում իրեն բաժին ընկած հողը, վորովհետև կարծում է, թե կարող է նորից վերաբաժանումներ տեղի ունենալ: 1927 թ. ամառը Ղարաբաղի ժողկոմիտեի նախագահ Ա. Ղարաբաղյանից իմացա, վոր Սոնաշենից 20—25 վերստ դեպի գաշտային մասը «Գյալուր ախ» կոչված տեղում 20000 ղեսյատին ջրովի հող է հատկացվելու Լեռնային Ղարաբաղին: Յեթե այդ իրականանա, այն ժամանակ վարանդեցի և Դիզակցի գեղջուկը իր դարերով ծոված մեջքը հնարավորություն կունենա ուղղել ու հպարտ ման գալ հայրենի լեռներում:

V

ՀՈՂԱԳՏԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆ

Անպիսի հողեր. Ղարաբաղի ընդհանուր տարածությունը հավասար է 380832 ղեսյատին, վորից 140000 ղեսյատին (37⁰/₀-ը) ծածկված է մացառներով և անտառներով, 62647,07 ղես. (16⁰/₀) յենթակա յեն անմիջական ոգտագործման—կուլտուրական հողեր են, 38000 ղ. (10⁰/₀) արոտատեղիներ են, իսկ մնացած 140285

ղեսյատինը (37⁰/₀) անպետք հողեր են: Յեթե վոչ պիտանի հողամասերի վրա ավելացնենք և 12000 ղես. անպետք արոտատեղիներ, այն ժամանակ Ղարաբաղի անպետք հողերը կկազմեն ամբողջ տարածության 40⁰/₀-ը: Յեթե Ղարաբաղի անպետք հողամասերի 0⁰/₀-ը համեմատենք Անդրկովկասի բոլոր մանր միավորների հետ, կտեսնենք, վոր Ղարաբաղը գտնվում է միանգամայն աննպաստ պայմաններում:

Անդրկենտովիճվարչության տվյալով Լ. Ղարաբաղի ամբողջ տարածությունը զանազան հողամասերի վրա (по земельным угодьям) այսպես է բաժանվում (հաշված 1000 ղեսյատինով):

	**)
մոլ -տեղացի -տաճար	380,7
հոջ վո -տափի հախ	80,1
միսզ վոտ -վի ճամբր	100,5
(НОЛІВІ) վեղատամ վորս վիտե	11,5
Արոտատեղի մոլ -տեղացի գլխոս -գրծ գլխոս -տրդ	38,0 — — —
ստաղդ	38,0
ժամչոտով	140
մոլ -տեղացի վի -տեղացի	0,6 100 37,5
վիտ վիտով	62,5
վիտ վիտով	3,2 0,9
կոմտեղ	3,3

**) (Народное хозяйство Закавказья в цифрах 1927 г. З. С. Ф. С. Р. Ц. С. У. стр. 82)

Անպետք հողեր Ղարաբաղում պիտի համարել. անջրտի տեղեր, քերծեր, նեղ ձորեր, անմատչելի արոտատեղեր և այլն: Ձորերը Ղարաբաղում շատ մեծ տեղ են բռնում: Նրանց թիվը որսովուր շատանում է: Յեթե իր ժամանակին ձորագոյացման առաջն չառնվի, այն ժամանակ կարող է ձորերի տարածությունը ավելանալ: Ձորագոյացումը կատարվում է բնական և արհեստական յեղանակով: Բնական պայմանների շարքը պիտի դասել. յերկրի խորդ ու բորդ բելլեֆը, ուղղաձիգ սարալանջերը և փափուկ վերնահողը: Ձորագոյացման պակաս չեն նպաստում կլիմայական պայմանները: Յեթե ձյունառատ ձմեռվան հաջորդում է տաք գարուն, ձյունը անմիջապես հալվում է, առաջ են գալիս հեղեղներ, վորոնք քշում տանում են վերնահողը և գոյացնում անդունդներ:

Արհեստական անդունդներ են գոյանում այն դեպքում, յերբ սարալանջերի խողան հողերը սկսում են մշակել կամ նրա վրայի անտառները կտրտել: Յերբ սարալանջերի հողերը անմշակ են և անտառապատ, այն ժամանակ խոտերը և ծառերը հեղեղների առաջն առնում են, բայց յերբ անտառները կտրտում են, հողերն ել մշակում, ձորագոյացման պրոցեսը արագանում է: Հանցանք է սարերի լանջերին յերկրագործությամբ զբաղվել, վորովհետև հերկած հողի ծրերը (ակոսները) հեղեղների համար բնական հուններ են հանդիսանում: Ղարաբաղի լեռնային մասերում հողագործությունը պիտի վերացնել և անցնել բարձր ձևի անասնապահության, իսկ նախալեռնային մասերում յերկրագործությամբ միայն վորոշ տեղերում պիտի զբաղվել, հակառակ դեպքում ձորերի տարածությունը ժամանակի ընթացքում կարող է շատանալ և յերկրի զարգացման գործին խանգարել: Հեղեղների առաջ առնելու միակ միջոցն է. Ղարաբաղի սարալանջերը և ձորերը պատել ծառերով, իսկ վորոշ տեղեր խոտահարք դարձնել, վորպեսզի վերնահողը ամրանա:

1921 թ. գյուղատնտեսական վիճակագրության տվյալով կոլսոսրական հողերի (անմիջական շահագործման յենթակա հողերի) տարածությունը հավասար է 62647,07 դեկյատինի, վորից ագարակային հողամասերը (բուն ագարակ, այգի, բանջարանոց) 5805,84 դեկյատին են (9⁰/₁₀), վարելահողերը՝ 56660,13 դեկյատին (91⁰/₁₀) և խոտահարքը՝ 181,13 դեկյատին (0,3⁰/₁₀): Գավառների վրա նրանք հետևյալ կերպով են բաժանվում.

Ջրաբերում կուլտուրական հողերը 20907,94 դեկյատին են, վորից՝ ագարակային հողամաս 840,38 դեկ. = 4⁰/₁₀
 վարելահող 19942,29 դեկ. = 95⁰/₁₀
 խոտահարք 125,27 դեկ. = 1⁰/₁₀
 վարանդայում 15544 դեկյատին են, վորից՝ ագարակային հողամասեր 2194,73 դեկ. = 14⁰/₁₀
 վարելահող 13350,04 դեկ. = 86 »
 խաչեմում 13978 դեկյատին են, վորից ագարակային հողամասեր 1438,35 դ. = 10⁰/₁₀
 վարելահող 12489,1 դ. = 89⁰/₁₀
 խոտահարք 50,86 դ. = 1⁰/₁₀
 Դիզակում 11197,9 դեկյատին են, վորից՝ ագարակային հողամաս 1272,49 դեկ. = 11⁰/₁₀
 վարելահող 9924,91 դեկ. = 89⁰/₁₀
 խոտահարք 0,5 դեկ.
 Շուշում 1018,27 դեկյատին են, վորից՝ ագարակային հողամաս 59,89 դեկ. = 6⁰/₁₀
 վարելահող 953,88 դեկ. = 94⁰/₁₀

Թվերից պարզվեց, վոր ամենից շատ վարելահող ունի Ջրաբերդը, վորի վարելահողը Ղարաբաղի վարելահողի 1/3-ից ել ավել է, յերկրորդ տեղը բռնում է վարանդան, հետո գալիս է խաչեմը և ամենից վերջին տեղը բռնում է Դիզակը: Իսկ յեթե վերցնենք ագարակային հողամասերի տարածությունը, կտեսնենք, վոր առաջին տեղը բռնում է վարանդան, հետո՝ խաչեմը, Դիզակը և վերջին տեղը՝ Ջրաբերդը:

Պիտանի հողերի 17⁰/₁₀ ամբողջ Ղարաբաղում ջրովի յե, իսկ 83⁰/₁₀-ը չի ջրվում: Ըստ գավառների ջրովի և վոչ ջրովի հողերը հետևյալ հարաբերության մեջ են.

Ջրաբերդի հողերի 36⁰/₁₀-ը ջրովի յե, իսկ 64⁰/₁₀-ը չի ջրվում

խաչեմ	»	10	»	»	»	90	»	»
Դիզակ	»	8	»	»	»	92	»	»
վարանդայ	»	3	»	»	»	97	»	»
Շուշում	»	14 ⁰ / ₁₀	»	»	»	86	»	»

Այս տախտակից պարզվեց, վոր ամենից շատ ջրովի հող ունի Ջրաբերդը, յերկրորդ տեղը բռնում է խաչեմը, իսկ ամենավերջին տեղը բռնում է վարանդան:

23/11 - 59

1) ՅԱՆՔՈՍՏԵՂԵՐԻ ՏԱՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՅԵՎ ԲԵՐՔԸ

Պիտանի հողերի ամենամեծ մասը—91⁰/₀-ը հաշվում է վարելահող: Բոլոր վարելահողերը Ղարաբաղում, ինչպես և Անդրկովկասում, չեն շահագործվում, չեն ցանվում, այլ շահագործվում են նրանց միայն մի մասը, վորովհետև սերմնավորության սխառում գոյություն ունի, այլ տիրողը միակողմանի ցելային—հացահատիկային (յերկղաշայան, յեռաղաշայան) սխառումն է: Ղարաբաղում ցելը շատ մեծ տեղ է բռնում: Վարելահողի 60⁰/₀-ը ցել է: Այս հանգամանքը ցույց է տալիս, վոր Ղարաբաղում հողագործությունը շատ պրիմիտիվ կերպով է առաջ տարվում: Յեվրոպայում և Անդրկովկասում ցելի տարածություն մեծությամբ առաջին տեղը բռնում է Ղարաբաղը: Վոր դա այդպես է, ցույց է տալիս հետևյալ աղյուսակը.

Հողանդիայում ցելը բռնում է վարելահողի	0,7 ⁰ / ₀ -ը
Անգլիայում » » » »	1,7 »
Բելգիայում » » » »	2,8 »
Գերմանիայում » » » »	4,7 »
Շվեյցարիայում » » » »	12,2 »
Ֆրանսիայում » » » »	11,8 »
Ալժիրում » » » »	2,2 »
Ռուսաստանում » » » »	25 »
Ադրբեջանում » » » »	43,6 »
Վրաստանում » » » »	35 »
Հայաստանում » » » »	33 »
Ղարաբաղում » » » »	60 »

Յեթե ամբողջ վարելահողից հանենք ցելատեղիները, այն ժամանակ 1921 թվի ցանքատեղիներն հավասար կլինի 19121 դեյառին: Այժմ տեսնենք այդ ցանքատեղիները ինչպես են բաշխվում գանազան հացաբույսերի մեջ: Ամենից շատ Ղարաբաղում ցանվում է ցորեն, վորի տարածությունը 1921 թ. հասնում էր 11639,82 դեյառին: Յերկրորդ տեղը բռնում է գարին 5580,1 դեյառին, յերրորդ տեղը՝ կորեկը 994,19 դեյառին: Յեթե ցորենի, գարու և կորեկի ցանքսի տարածությունը գումարենք, միասին կստանանք 18214,11 դեյառին, վորը ամբողջ ցանքատեղիների 90⁰/₀ է կազմում: Այս թվերը պարզ ցույց են տալիս, վոր Ղարաբաղում ցանում են միայն ցո-

րեն, գարի և կորեկ, իսկ մյուսները յերկրորդական տեղ են բռնում: Այստեղից ես պարզվում է, վոր Ղարաբաղում իշխում է միակողմանի հացահատիկային տնտեսություն: Մյուս կուլտուրական բույսերը (ճակնդեղ, բամբակ, կտավատ...) համարյա բացակայում են: 1921 թ. տվյալով ցորեն ցանվել է.

Վարանդայում	3539,34 դեյառ.	Ամենից շատ ցորեն ցանվել է Վարանդայում, համարյա այնքան էլ Ջրաբերդում
Ջրաբերդում	3535,4 »	
Դիզակում	3050,45 »	
Սաչենում	1317,33 »	
Շուշլա բայոն	97,31 »	

Բերքի տեսակետից պիտի յենթադրել, վոր Ջրաբերդը ցորեն շատ է տալիս, թեև նրա տարածությունը մի քանի դեյառինով Վարանդայից պակաս է: Այդ բացատրում է նրանով, վոր Ջրաբերդի ցորենի հողերի մի խոշոր մասը ընկնում է հարթության վրա և նրա ցանքսի 27⁰/₀-ն էլ ջրովի յի:

Գարի ամենից շատ ցանվել է Վարանդայում (2267,96 դեյառ.), յերկրորդ տեղը բռնում է Դիզակը (1287,04 դեյառ.), յերրորդ տեղը՝ Ջրաբերդը (1056,36 դեյառ.) և չորրորդ տեղը՝ Սաչենը (906,39 դեյառ.)

Կորեկ ցանվել է.

Ջրաբերդում	363, 1 դեյառին
Սաչենում	336,46 »
Վարանդայում	139,39 »
Դիզակում	126,32 »

Կորեկը մեծ մասանք չի ջրվում. նրա բախտը կախված է անձրևից:

Այս թվերը ցույց են տալիս, վոր ամենից շատ հացահատիկ ցանվում է Ջրաբերդում և Վարանդայում: Ջրաբերդը հայտնի յե նամանավանդ իր ցորենով, վորը, մեծ քանակությամբ արտահանվում է հարևան Ադղամի շուկան:

Այժմ տեսնենք լեռնային Ղարաբաղը կարճը և ինքը իր բերքով կերակրվի: 1921 թ. ցորենի, գարու և կորեկի ցանքսի տարածությունը հավասար էր 18264,11 դեյառին: Ընդունելով, վոր միջինը 1 դեյառինից Ղարաբաղում ստացվում է 35 փութ. (յերեք հացաբույսերի համար) հացահատիկ, բերքը 1921 թ. համար կստացվի 637493,85 փութ.: Յեթե այս գումարից հանենք մոտ 150000 փութ սերմացվի համար, կմնա 487493,83 փութ.: Յուրաքանչյուր շնչին կդա 3—4 փութ: Սովո-

րաբար քաղաքում 1 հոգին մի տարում սպառում է 12 փութ հացահատիկ, իսկ գյուղում՝ 16 փութ (առանց սերմացվի): Յեթե ամբողջ Ղարաբաղի ազգաբնակչությունը գյուղացի համարենք և յուրաքանչյուր շնչի սպառումը հաշվենք միջինը 15 փութ, այն ժամանակ յերկրից ստացած հացահատիկը հազիվ կարողանա 3 ամիս ժողովրդին կերակրել: Գալառներին միայն Ջրաբերդը կարող է իր հացով ապրել: Այժմ հետաքրքիր է իմանալ, ինչով և ապրում գյուղացին, յեթե նրա հիմնական զբաղմունքը— յերկրագործությունը նրան չի կերակրում: Այդ հարցին շատ խելացի կերպով պատասխանել է Դիրակի գավառի ծովափնյա նախագահ ընկեր Շահենը իր 1925 թվի շրջանի կենտգործկոմի պլենումում արած զեկուցման մեջ. «Դիրակցին մինչև իր խոտի և արտի հասնելը դաշտավայրի հարևան թուրքի խոտը հարում է և արտը հնձում: Մինչև այդ լեռներում իր արտն է հասնում: Յետ և դառնում իր խոտը հարում է արտը հնձում: Այդ ժամանակ դաշտավայրում կեռառը հասնում է: Նա ելը վերցնում գնում է կեռաս բերում ու ծախում լեռնային մասում: Սաղողի ժամանակ նա հարևանի ծառն է բարձրանում, խաղող քաղում: Իր բաժին խաղողը բերում ծախում է: Աշնանը խոզ և մորթում միսը ծախում: Խոզի ճարպից սապոն և յեփում, հետո մի դամբյուղ «կոնավը քցում» մեջը լցնում սապոն, շրջում մի գյուղից մյուսը՝ ծախում:» Նույնը կալի յե պնդել պակաս չափերով Վարադաշի և Խաչենի վորոշ բայրներին գյուղացիներին նկատմամբ: Տեսնում ենք, վոր Ղարաբաղի գյուղացին ենցիկլոպեդիստ է իր պարագմունքի մեջ: Ինչով ասես, վոր նա չի զբաղվում: Այդ բոլորից հետո, շատ անգամ, նա ցորեն հացի կարոտ է մնում: Գոհ կլինեն, վոր կորեկ հաց միշտ ունենար: Բայց շնորհիվ պարբերական յերաշտի, կարկաթի, մորեխի նա յերբեմն զուրկ է մնում և կորեկի ճաղից: Ղարաբաղի գիշեր ցերեկ աշխատող գյուղացին ավելի վատ պայմաններում է ապրում, քան տաժանակիր աշխատանքում ապրողները: Յետ աչքով տեսել եմ, ինչպես 14—18 վերստ հեռավորությունից գյուղացին մի մեշով վարունգ շալակել բերել է Ստեփանակերտի շուկան վաճառելու:

Մյուս հացաբուլսերից հաճախ աննշան տեղ է բռնում (18,35 դեսյատին), վարսաղը (պուռնոթողը) հաշվում է 52,14 դեսյատին: Ղարաբաղում վարսաղ չի ցանվում, նա բսնում է գալու և խոտի հետ միասին: Բայց թն ինչպե՞ս է հիշվում, ինձ համար պարզ չէ: Հավանորեն վիճակագրողները սխալվել են:

Մյուս կուլտուրական բույսերից մեծ ապագահ ունի Ղարաբաղում նարսնիլը, վորը նոր է սկսում տարածվել: Փորձը ցույց է տվել, վոր Ղարաբաղի վորոշ տեղերում կարտոֆիլ ավել է ստացվում, քան Ռուսաստանում, ուր այդ արմատապտուղը սկսել է տարածվել դեռ XVIII դարից: Խորհուրդային Ղարաբաղի 1925 թ. № 29-ում կարգացի, վոր մի դեսյատինից վերին Թաղավարում Սարգիս Խաչատրյան անունով մի գյուղացի (Մեծ պատերազմի ժամանակ յեղել է գերի Գերմանիայում) 1921 թ. 1 դեսյատինից ստացել է 2000 փութ կարտոֆիլ: Ուրիշները միևնույն հողամասից հաջորդ տարիներում ստացել են 1120—1730 փութ: Բերած թվերը գերազանցում են յեվրոպական բոլոր յերկիրների ստացած բերքից:

Պատերազմից մի քանի տարի առաջ մի դեսյատինից

Բելգիայում ստացվում էր 1172 փութ.

Հոլանդիայում » 1079 »

Անգլիայում » 908 »

Գերմանիայում » 900 »

Ռուսաստանում » 402 »

Այս թվերը ցույց են տալիս, վոր Ղարաբաղում կարտոֆիլ ձեռնտու յե ցանել, քանի վոր նրա վորոշ վայրերում բերք ավելի կարելի ստանալ, քան նույնիսկ Բելգիայում: Կարտոֆիլը Յեվրոպան փրկեց սովից: Նա մոտ ապագայում կփրկի և Ղարաբաղը սովերից: Ղարաբաղի լեռնային մասում նա հեշտությամբ աճում է, քանի վոր կարտոֆիլը չի պահանջում վոշ շատ խոնավություն և վոշ ել չորություն: Ղարաբաղում պիտի մտցնել այնպիսի շուտահաս կարտոֆիլ, վորի աճեցողությունը տևում է 70—90 օր: Հացաբուլսերի ցանքսերը լեռնային մասերում պիտի փոխարինել կարտոֆիլով, քանի վոր նա կրկնակի ու յերակի անգամ հացաբուլսերից ձեռնտու յե: Կարտոֆիլի ավելցուկը հնարավոր է հարևան շրջաններում փոխանակել ցորենի ու գարու հետ և միևնույն ժամանակ կենդանիների համար կեր ծառայեցնել: Գերմանիայում կարտոֆիլի բերքը 40⁰/₀-ը, իբրեկեր, կենդանիներին է արվում: Կարտոֆիլից կարելի է պատրաստել կրախմավ և սպիրտ: Կարտոֆիլի առատ բերքը կնպաստի Ղարաբաղում գյուղատնտեսական արդյունագործությունից առաջացման ու զարգացմանը: 1921 թ. կարտոֆիլի ցանքսատեղին բռնել է 267,74 դեսյատին կամ ամբողջ ցանքսատեղիի 1¹/₂⁰/₀-ը: Կուլտուրական բույսերից

անհշան տեղ և բռնում կտալաք: Կտավատը Ղարաբաղում ցան-
վում և վոչ թե թեկիկներ ստանալու համար, ինչպես Ռուսաս-
տանում, այլ սերմի համար: Կտավատի ստացած սերմից պատ-
րաստում են ձեթ և կենդանիների համար քուփա: Ձեթ ստաց-
վում և ինքնաուս վարպետների ղեկավարութեամբ, հատուկ նահա-
պետական դործարաններում, վորոնք տեղում կոչվում են սրանոց:
Սրանոցները բանում են ձմեռ ժամանակ, յերբ դաշտային աշխա-
տանքները վերջանում են: Կտավատի տարածութիւնը 1921 թ. Ղա-
րաբաղում բռնում էր 56,52 ղեսյատին: Մենակ Զրաբերդը 54,36
ղեսյատին տեղ էր բռնում: Մյուս գավառները կտավատի մշակ-
ման գործում անհշան տեղ են բռնում:

Լոբին յիվ բալլանիասի բռնում են 219,65 ղեսյատին:
Սրանք ցանվում են թե սեփական կարիքների և թե ներքին
«շուկաների» համար:

Այսօր շատ չնչին, բայց մոտ ապագայում շատ մեծ տեղ
պիտի գրավի բալլանի ցանքը Ղարաբաղում: 1921 թ. նրա
ցանքը հավասար և յեղել 12 ղեսյատին: Բամբակի
ցանքը կապված և ջրային հարցի հետ: Զրաբին հարցը իր
ամբողջ մեծութեամբ կանգնած և Ղարաբաղի կառավարութեան
առաջ: Նա պիտի շուտափութ լուծում ստանա, հակառակ ղեպ-
քում գյուղատնտեսական կյանքը յերկար տարիներ կքարանա:
Միայն Զրաբերդում կա 19000 ղեսյատինն հող, վորը հնարավոր և
վոռոգել, յեթե համապատասխան առուներ անցկացվեն: Թար-
թառը իր վտակներով կարող է Զրաբերդի անջրտի հողերի բո-
լոր կարիքները բավարարել: Մենակ Ուզուն Թալայի առուն
(սկիզբն և առնելու Թարթառից) կարող է վոռոգել 16000 ղեսյա-
տին, Մատաղիսի առուն (վորի անցկացման աշխատանքները ար-
դեն սկսել են), պիտի վոռոգի 1000 ղեսյատին: Խանաղայի առվի
վերանորոգման ղեպքում (սկիզբն և առնում Ինչի չայից) թալիշ-
ցիների 2000 ղեսյատին հողը կվոռոգվի: Յեթե այս 19000 ղե-
սյատինի վրա բամբակ ցանվի, այն ժամանակ Զրաբերդը միան-
գամայն կփութի, տնտեսապես կառաջագիմի: Պիտի ի նկատի
ռենհալ, վոր 1926 և 1927 թ. թ. Հայաստանում ցանվել և ըն-
դամենը 13000 ղեսյատին, իսկ վրաստանում 4—5 հազար ղես-
յատին:

Խաչենում ևս կան բամբակի համար պիտանի հողամասեր,
վորոնք վոռոգման են սպասում: Ֆիրդաֆամալի բայունի (Ֆիրդա-
մալ, Նախիջևանի, Դահրազ, Աղբուլազ, Շեյլու և Մուղալու գյու-

ղերը) 6000 ղեսյատին հողը ծրագրված և վոռոգել կամ քյարիզ-
ներով կամ առվով, վորը պիտի իր սկիզբն առնի Գարգառից (խան-
բաղի մոտից) և անցնի 50 վերստ տարածութիւն: 6000 ղեսյա-
տինից 3000-ի վրա կարելի չի բամբակ ցանել, իսկ մյուս 3000-ը
վորոգված աշգիների (թթենի և խաղողի) և զանազան տնկարան-
ների հատկացնել: Բալուդժայի 300 ղեսյատին և Դաշ-բլաղի 300 ղե-
սյատին հողամասերը ևս ծրագրված և մոտ ապագայում վոռոգել:

Վարանդան աղքատ և գետերով: Դրա համար նրա դաշտերի մի
մասը մինչև պատերազմը վոռոգվում էր քյարիզներով: Այժմ այն-
տեղ 30 փչացած քյարիզներ կան, վորոնցից 16 զտնվում են
հաբթավայրերում և արմատական բեմոնտի մեծ կարիք ունին:
Յեթե հիշյալ քյարիզները վերանորոգվեն, այն ժամանակ հնա-
բավորութիւն կդառնա այնտեղի 6000 ղեսյատին բամբակատե-
ղիները վոռոգել:

Դիզակում ևս գետեր քիչ կան, դրա համար վոռոգումը կա-
տարվել և նույնպես քյարիզներով: Այնտեղ կան 24 քյարիզներ,
վորոնք վերանորոգման նույնպես կարոտ են: Յեթե Դիզակի
բամբակտեղին հաշվենք 2000 ղեսյատին, այն ժամանակ ամբողջ
Լեռնային Ղարաբաղի բամբակատեղիների տարածութիւնը կհասնի
30000 ղեսյատինի (19000 Զրաբերդ + 3000 Խաչեն + 6000 Վարան-
դա + 2000 Դիզակ = 30000): Ժողովուրդը պատրաստ և ամեն ինչ
զոհաբերել վոռոգման գործը առաջ տանելու համար: Կենտրոնա-
կան և Ղարաբաղի կառավարութիւնը պիտի վոչ մի բան չխնա-
յեն քյարիզները վերանորոգելու և առուներ անց կացնելու համար:
Գյավուր-արիի շրջանից ստանալիք 20000 ղես. հողամասերից մի
մասը հնարավոր և բամբակի ցանքսի համար հատկացնել: Յեթե
հաջողվի մոտ ապագայում ցանել 35—40000 ղեսյատին բամբակ,
տարին կստացվի մոտ 2 միլիոն փութ հնգավոր բամբակ: Բոլոր
ասածներս իրականանալու ղեպքում, Ղարաբաղի գյուղացին կհար-
ստանա և ոտարութիւն գնալը կմոռանա:

Հում բամբակը զարկ կտա բամբակադաման արտադրու-
թեան և մանավանդ մանվածային արդյունադործութեան:

1923/24 թ. Զրաբերդում ցանվել և 476 ղեսյատին բամբակ,
բայց Զրաբերդցին դրանով չի բավականացել. նա իջել է դաշտա-
վայրը—այսօրվա Աղգամի գավառը, կիսովի հարեան թուրքից
հող և վերցրել և բամբակ ցանել: 1924/25 թ. Ղարաբաղում բամ-
բակի 4 փորձագաշտի հիմք և դրվել. մեկը Խոնաշենում, իսկ
յերեքը Զրաբերդում: Գյուղատնտես Բ. Մելիք-Շահնազարյանը,

վորը 1914—16 թ. յեղել է старший специалист по хлопководству Елисоветполькой губ., պատմում է, վոր ինքը փորձել է Զրաբերդում բամբակ ցանել և մի դեպատինից ստացել է 100 — 120 փութ հնդավոր բամբակ: Այս բոլորը ասում են, վոր Ղարաբաղում բամբակագործությունը մեծ ապագահ ունի, յեթե ջրային հարցը նպաստավոր լուծում ստանա:

Նույնը կարելի չե պնդել և բրինձի նկատմամբ:

1921 թ. Ղարաբաղում ցանվել է 106,15 դեպատին բրինձ (չալթուկ), այն ել միայն Զրաբերդում: Հաճախ է պատահում, վոր հայ գյուղացիին իջնում է հարևան թուրք գյուղացու մոտ և կիսովի բրինձ ցանում:

1921 թ. ծխախոտ միայն 0,58 դեպատին է ցանվել: Այժմ ծխախոտ Ղարաբաղի համարյա բոլոր շրջաններում ցանվում է, սակայն միայն տեղական կարիքների համար: 1911 թ. կալվածատեր Մ. Բեգլարյանը Զրաբերդում ցանել է մեծ քանակությամբ ծխախոտ և ստացել առատ բերք: Այժմ շրջանում մասնագետ ծխախոտ ցանողներ չկան: Նույն իսկ 1924 թ. Ստեփանակերտի ազրոկայանում ցանած ծխախոտը հաջող բերք չի տվել, մասնագետ ցանողներ չլինելու պատճառով:

Ինչպես վերև շեշտեցի, ցանքատեղիների մասին իմ բերած թվերը յես վերցրել եմ 1921 թ. Ադրբեջանյան գյուղատնտեսական վիճակագրություն տվյալներից: Անդկենտովիճվարչություն (Заказ. Ц. С. У.) 1926 թվի տվյալները Ղարաբաղի ցանքատեղիների մասին հետևյալ պատկերն են տալիս:

(Հաշված դեպատիններով)

Ցորեն	Գարի	Հաճար																		
Աշնանացանք	Գարնանացանք	Աշնանացանք	Գարնանացանք	Աշնանացանք	Գարնանացանք	Ցեղապատկերներ	Կորեկ	Զալթուկ (բրինձ)	Սխես	Լոբի	Արինձ (Гречиха)	Կարտոֆիլ	Բամբակ	Ծխախոտ	Կոսովա	Փունջուխ	Բախչա	Բանջարանոցի ցանք	Մյուսները	Ընդամենը
27414	1330	9580	880	2	274	2	949	152	84	55	11	66	705	2	32	18	14	3140	17	44726

2) Ա.Գ.Ա.ՐԱ.ԿԱՅԻՆ ՀՈԳԱՄԱՍԵՐ

(Усадебные угодья)

Ագարակային հողամաս տեսլով պիտի հասկանալ. այգի, բանջարանոց և ագարակ: 1921 թ. գյուղատնտեսական վիճակագրության տվյալով բոլոր տեսակի այգիների տարածությունը Ղարաբաղում յեղել է 3508,55 դեպատին, վորից մրգի այգիներ յեղել են 1420,66 դեպատին (վոչ ջրովի 654,64 դեպատին), խաղողի այգիներ՝ 1739,5 դեպատին (վոչ ջրովի 648,95 դեպատին), խաղող այգիներ՝ 448,33 դեպատին (վոչ ջրովի 202,63 դեպատին): Իսկ Փինժողկոմի տվյալով այգիների տարածությունը հավասար է 3578 դեպատինի, վորից 1770 դեպատին խաղողի այգիներ են, 1264 դեպ. թթի այգիներ, իսկ 126 դեպատին շերամի թթենիներ (ջրո թթենի—թոխմաչար):

ա) ՄՐԳԻ ԱՅԳԻՆԵՐ

Մրգի ծառեր Ղարաբաղի համարիս բոլոր անկյուններում կարելի չե աճեցնել: Ղարաբաղի անտառները լեցուն են տանձենու, խնձորենու, տիղնի, զկեռի և հոնի ծառերով: Գավառների վրա մրգի այգիները հետևյալ կերպով են բաժանվում.

Ընդհանուր տարածություն	ջրովի	վոչ ջրովի
Վարանդա 680,45 դեպ.	195,45 դեպ.	485,00 դեպ.
Սաչեն 367,6 »	351,69 »	15,91 »
Դիզակ 327,68 »	182,65 »	145,03 »
Զրաբերդ 36,66 »	34,92 »	1,74 »
Շուշու շրջան 8,27 »	7,00 »	1,27 »
1420,66 դ.*)	771,71 դեպ.	648,95 դեպ.

Այս տախտակից պարզվեց, վոր ամենից շատ մրգի այգիներ ունի Վարանդան, հետո Սաչենը, Դիզակը և ամենավերջին տեղը բռնում է Զրաբերդը: Այգիների համարյա կեսը (45⁰/₁₀₀-ը) չի ջրվում, իսկ Վարանդայում չի ջրվում այգիների 71⁰/₁₀₀-ը: Սաչենում համարյա բոլոր այգիները ջրովի յեն, իսկ Դիզակում չջրվող այգիները կեսից քիչ պակաս են: Վոտոգման դեպքում Ղարաբաղը կծածկվի ամբողջովին այգիներով, նա կնմանվի իս-

*) Անդկենտովիճվարի 1926 թ. տվյալով Լ. Ղարաբաղի մրգի այգիների տարածությունը հավասար է 0,9 հազար դեպատինի:

կական Ղարա—բաղի (սև—ալգու): Ուշադրութեամբ արժանի յեն Չանախչու, Գուշչի-Բարայի և Մաղաթ-Քենդի «կալվել» խնձորը:

Աչքի են ընկնում նամանավանդ կալվել-ի ձմեռվա տեսակները: Հայտնի յեն Տումու, Ջարգանիշենի և Թաղավարդի «բանետը»: Կալվել և բանետ խնձորենիները բերվել են Ռուսաստանից: Ղարաբաղում խնձորենները զանազան անուններ են կրում: Որ. կթնենի (կաթնի համով), հըլվենի (հալվում և դեռ չծամած), սըսրենի, վորը իր համով ու մեծութեամբ շատ նման է անտոնովկային, չիրվանին հայտնի յե իր կարմրութեամբ և յերկարութեամբ:

Հայտնի յեն հետեյալ տեսակի տանձեր. ձմեռենին, իր յերկարակեցութեամբ, խան-արմուդին և մալաչենին իրենց համով և հյութով: Մյուսները հայտնի չեն և կրում են զանազան անուններ. ամռենի (ամառվա), կրմրենի, վրդըվրենի (վարդավառին հասնող), կընընչենի և այլն: Շատ անգամ թուրքերը մրգաշատ Աղղամից գալիս են Վարանդայի այգիների մրգերը գնում և տանում Շուշում վաճառում: Ճանապարհների և շուկայի բացակայութեամբ խանդարում են խնձորենու և տանձենու այգիների զարգացմանը Ղարաբաղում: Յեթե յերկարութեամբ անցկացվի, այգեգործութեան այդ ճյուղը արագ տեմպով կզարգանա:

Մյուս մրգերից հիշատակութեան արժանի են. սալորը և կեռասը, վորոնց ծառերը նույնիսկ անտառներում վայրենի զրութեամբ աճում են:

բ) ԽԱՂԱՂԻ ԱՅԳԻՆԵՐ

1921 թ. տվյալով խաղողի այգիների տարածությունը հավասար է 1739,5 գեոյատին (Ղարաբաղի ֆինոպոլիմի ներկայացուցչի տվյալով 1770 տես.): *) գավառների վրա այգիները այսպես են բաժանվում.

	Ջրովի	Վոչ օրովի	Ընդամենը
Դիզակ	274,89 գես.	190,76 գես.	465,76 գես.
Վարանդա	111,31 »	450,07 »	561,38 »
Խաչեն	297,73 »	8,96 »	306,69 »
Ջրաբերդ	400,93 »	4,85 »	405,78 »
	1084,86 գես.	654,64 գես.	1739,5 գես.

*) Անդրկենտովեկարի տվյալով խաղողի այգիների տարածությունը հավասար է 3206 գեոյատին:

Աղյուսակից յերևում է, վոր Ջրովի այգիները վոչ Ջրովինից 1¹/₂ անգամ մեծ տեղ են բռնում: Ամենից շատ Ջրովի այգիներ ունի Ջրաբերդը և ամենից քիչ՝ Վարանդան: Խաղողի այգիների տարածութեամբ առաջին տեղը բռնում է Վարանդան, հետո Դիզակը, Ջրաբերդը և ամենավերջին տեղը՝ Խաչենը: Վարանդան ու Դիզակը տալիս են հայտնի խաղողներ, վորոնք իրենց վորակով շատ բարձր են: Խաղողից պատրաստում են գինիներ, վորոնց մի քանիսի տեսակը շատ բարձր են իրենց վորակով: Հայտնի յե Ղղղալայի գինին (Каракендское вино): Ուրիշ գյուղերից աչքի յեն ընկնում Մուշկապատը և Գիշը: Այդ գյուղերի գինիները արտահանվում է Բապու և հեռուները: Մինչև պատերազմը տեղում պատրաստած գինիների մեծ մասը սպառում էր Շուշին: *)

Դժբախտաբար մեր գինիները պատրաստվում են մինչև որսահապետական յեղանակով (վորքերով են վորկույզները տրորում) և սլահվում հակառուղջապահական պայմաններում:

Այգեգործութեանը շրջանում զարգացնելու համար հոգեփոկումաթը Արմենաբաղում (խանի բաղի մոտ), Ստեփանակերտից 6 վերստի վրա, մրգի ծառերի և խաղողի վորդերի տունկեր և առաջացրել: Գյուղացիներին մի քանի տարուց հետո հնարավորութեան և արվելու եփան գնով հոգեփոկումատի տնկարաններից խաղողի առողջ վորդեր և մատղաշ ծառեր գնելու իրենց այգիների համար: Բայց բավական չե գյուղացիներին եփան գնով տունկեր մատակարարել, պետք է նաև ցույց տալ նրանց այգի դրելու ձևը: Այդ ասպարեղում շրջիկ գյուղատնտեսները մեծ գործ ունին կատարելու:

գ) ԹԹԵՆՈՒ ԱՅԳԻՆԵՐ ՅԵՎ ՈՂՈՒ ԱՐՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

1921 թ. վիճակագրութեան տվյալներով թթենու այգիները բռնում են 1421 գեոյատին տարածություն, վորը գավառների վրա այսպես է բաժանվում.

Վարանդա	680 գես. (47,8 ⁰ / ₁₀₀)
Խաչեն	368 » (25,9 ⁰ / ₁₀₀)
Դիզակ	328 » (23,1 ⁰ / ₁₀₀)
Ջրաբերդ	37 » (2,6 ⁰ / ₁₀₀)
Շուշու բայոն	8 » (0,6 ⁰ / ₁₀₀)
	1421 գես. (100 ⁰ / ₁₀₀)

*) Լենինգրադի հայտնի գինեվաճառ յեղբայր Յելիսեյները, յերբ ծանոթանում են Ղղղալայի գինու հետ, այնքան են հավանում, վոր վորոշում են Ղղղալայի բոլոր այգիները գնել:

Ամենից շատ թթենու այգիներ կան Վարանդայում, հետո Դիզակում, Խաչենում և ամենավերջին տեղը բունում և Զրաբերդը:*)

1918—1921 թթենու այգիների տարածությունը զգալի չափերով պակասել է, վորովհետև փոխադարձաբար հայ և թուրք իրար այգիները վոչնչացրել են: Այգիների վոչնչացման գործում պակաս դեր չեն կատարել հացահատիկների պակասությունը և թանգությունը: Գյուղացին 1918—21 թ. թ. սովի շրջանում ծառերը կտրտում էր և նրա տեղը ցորեն կամ գարի ցանում:

Թթենու այգիները տալիս են թուփ, վորը $1\frac{1}{2}$ ամիս կեցակրում է գյուղացուն: Թուփը չորացնում, նրանից ձմեռվա կեր են պատրաստում: Թթից պատրաստում են և բաքմազ: 1918—1923 թ. ամբողջ Ղարաբաղում շաքարի փոխարեն գործ են ածել բաքմազ ու թուփ: Չնայելով, վոր վերջին տարիների ընթացքում շաքարը գործածությունից սկսել է դուրս վանել բաքմազին ու թթին, բայց վերջինները, իբրե կեր, այսօր էլ չեն շարունակում են դեր կատարել: Թուփը և բաքմազը ապրանքային նշանակություն չունին. նրանք սպառվում են հենց տեղում: Ապրանքային խոշոր նշանակություն ունի թթից պատրաստած ողին, վորը մեծ քանակությամբ արտահանվում է Բաղու, Անդրկասպյան յերկիր և հեռուները:

1926 թ. հունվարի 1-ին շրջանում յեղել են 323 ողու «գործարաններ (կուբ), վորոնց տարողությունը հասնում էր 3,4—12,2 վեդրոյի: 1924 թ. ողի քաշվել է 11 բայոնում:

	Գործարան	Ասիխան
1. Շուշիքենդի բայոն	21	110210
2. Զրաբերդի	12	46779
3. Գարգառի	23	332240
4. Թաղավարդի	24	193144
5. Ճարտարի	29	266908
6. Դաշբուլդի	37	277299
7. Սոսի	42	353575

*) Ղարաբաղի բոլոր գյուղերի $\frac{2}{3}$ -ը (140 գյուղ) թթենու այգիներ ունեն: Ամեն 100 ընտանիքին գալիս է՝

Վարանդայում	10,7	գեսայտին այգի
Խաչենում	6,3	»
Դիզակում	6,2	»
Շուշի բայոն	1,0	»
Զրաբերդում	0,6	»

8. Տողի-թաղի	36	244281
9. Յենիքենդի	33	342273
10. Կաղարծի	42	338793
11. Հագրուփ	35	162461
	334	2658463

Պիտի յենթադրել, վոր ողի ավելի է քաշվել քան ցույց են տալիս նարկոֆինի պաշտանական թվերը: Սովորաբար քաշելիս աշխատում են ավելցուկ (перекуп) ավելի դուրս բերել, վորպեսզի ալցից չտան: Մասնագետների կարծիքով քաշած ողիի $\frac{1}{4}$ -ը վրիպում է ֆինագենտի հսկողությունից: Ողի քաշվում է վոչ միայն թթից, այլ և գինու մնացորդներից: Թե վորքան ողի յե քաշվել թթից և գինուց վերջին տարիների ընթացքում, այդ ցույց և տալիս հետևյալ աղյուսակը, վորի թվերը վերցված են Ազրբեջանի ֆինանսական կոմիտարիատից:

Տարիներ	Թթից	%	Գինուց	%	Ընդամենը	%
1923/24	2651853 ⁹	95,5	125012	4,5	2776865	100
1924/25	2884139	89,9	323521	10,1	3207660	100
1925/26	3052226	89	377176	11	3429402	100

1925 թ. հրատարակված „Заказкаае“ Ժողովածվի виноградарство и виноделие հոդվածից (յերես 208—229) յերևում է, վոր Անդրկովկասի վոչ մի բայոն այնքան մեծ քանակությամբ թթի ողի չի տվել, վորքան Լեռնային Ղարաբաղը:

1909—1913 թ. Անդրկովկասում թթից 2980.000⁰ ողի յե քաշվել, վորը անում է Անդրկովկասի բոլոր նյութերից քաշած ողու 8,6⁰/₀: Համարյա թթի ողու ամբողջը քաշվել է Գանձակի նահանգում, իսկ նրա 90⁰/₀-ն էլ՝ Գանձակի նահանգի Շուշի գավառում, վորը այսօր մտնում է Լ. Ղարաբաղի մեջ: *)

*) 1 գերյատին այգին միջին թվով ունենում է 120 ծառ: Մի ծառը տալիս է 2—3 փուփ թաց թուփ: Մի գեսայտինը տալիս է 300 փուփ թուփ: Թթի 10⁰/₀-ը (30 փուփ) ուտում կամ ծախում են: Մնացած 270 փթից դուրս է գալիս 2700 աստիճան ողի (1 փթից 10⁰): Հում ողի յի միջին պնդությունը 50⁰ է (2700⁰: 50⁰=54—54 վեդրոյի): Ուրեմն մի գեսայտինը տալիս է 54 վեդրո ողի: Գանձակ է, վոր մի ծառը տալիս է $\frac{1}{2}$ վեդրո ողի:

Մինչև 1924 թվի ղեկավարներ ամիսը պետությունը արքիդ էր վերցնում յուրաքանչյուր աստիճանից 2 կոպ., իսկ այժմ (1925 թվից) արքիդը բարձրացել է մինչև 5 կոպեկ: Այդ նշանակում է 1 վեդրոյին (50⁰ ողուց) 1924 թ. սեզոնին արքիդ վերցվել է 1 ռ., իսկ այժմ վերցնում են 2 ռ. 50 կոպ.: 1924 թվին գյուղացիներից Ազվինը և Ղարպետառը (Ղարաբաղի պետական առևտուրը) աստիճանը գնել են 10 կոպ., բացի զրանից գնողները ակցիդի վճարումը ևս վերցրել են իրենց վրա: Այդ նշանակում է գնողները վրա վեդրոն (առանց փոխադրութան ծախքի) նստել է 6 ռ. (5 ռուբլիով վեդրոն է գնվել և 1 ռուբլի ել ակցիդ վճարվել): 1925 թ. սեզոնին Ղարպետառը գյուղացիներից գնում է աստիճանը 13 կոպեկով (վեդրոն 6 ռ. 50 կ.), 5 կոպ. ել տալիս (վեդրոյին 2 ռ. 50 կ.) ակցիդ: Այդ նշանակում է Ղարպետառի վրա ողու վեդրոն նստում էր 9 ռուբլի (աստիճանը 18 կոպ.):

Ողուց ստացած յեկամուտը Ղարաբաղի գեղջուկի բյուզժեյի մեջ մեծ առկ է բռնում: Նա կազմում է նրա ամբողջ յեկամտի 4¹/₀-ը, իսկ գյուղատնտեսությունից ստացած յեկամտի 15⁰/₆-ը: Թե ողուց վորքան յեկամուտ է ստանում գյուղացիությունը, այդ ցույց է տալիս հետևյալ աղյուսակը.

Տարիներ	Թթի ողուց	0/0	Գինու ողուց	0/0	Ընդամենը	0/0
1923/24	424296 ա.	92,4	35003 ա.	7,6	459299	100
1924/25	461462 ա.	83,6	90586 ա.	16,4	552048	100
1925/26	488356 ա.	82,2	105609 ա.	17,8	593965	100

Պետությունը ևս ողուց, իբրև ակցիդ, Ղարաբաղի մաշտաբով մեծ գումարներ է վերցնում: 1926/27 արդյունաբերական տարում պետության ողուց ստացած յեկամուտը գյուղատնտեսական տուրքից անցնում է.

Տարիներ	Ողու ամբողջ ակցիդը (հաշված ուղիով)	Գյուղատնտեսական տուրքը (հաշված ուղիով)
1924/25	160383	242834
1925/26	171470	149470
1926/27	Անհայտ	58767

Ողիյի արտադրությունը զարգացնելու համար անհրաժեշտ է. նախ վոտոգման դործը առաջ տանել և յերկրորդ, վորքան հնարավոր է, ողուն բարձր գին նշանակել, վորպեսզի գյուղացին չտուժի: Ողիյի բարձր գնահատումը գյուղացուն թթի ալգինների տարածությունը ավելացնել ու մեծ խթաններ կտան:

Յեթե գյուղացու ողու վրա թափած աշխատանքը պրոֆմիտության գրույքով փողի վերածենք, կտեսնենք, վոր նա իր թափած եներգիայի հավասար արժեքը յետ չի ստանում: Այդ միտքը թվերով ապացուցանում է Արամ Բաղդասարյանը (այգուտեր, համալսանավարտ) իր «ողու ինքնարժեքի վորոշումը» կոչված աղյուսակում: Յեթե մեկը ուղենա, ասում է նա, ուրիշից կապալով վերցրած ալգուց 300 վեդրո ողի ստանալ, նա ստիպված պիտի լինի հետևյալ աշխատանքները կատարել.

ա) կապալառուն ստացած 300 վեդրոյից, տեղական սովորությունից համաձայն, 130 վեդրոն պարտավոր է ալգետիրոջը տալ: Յեթե 130 վեդրոն փողի վերածենք ($130 \times 6\frac{1}{2}$ ուղը = 845 ուղի) կսանանք 845 ուղը.

բ) յերկու թուժ թափողների ամբողջ սեզոնում ($1\frac{1}{2}$ ամսվա մեջ) կատարած աշխատանքների վճարը (ամեն մեկին ամիսը 45 ուղը.) կանի 135 ուղը.)

գ) 6 շալ բոնողների (ամեն մեկին ամիսը 45 ա.) վճարը՝ 270 ա.

դ) 2 թուժ կրողի վճարը (ամեն ամիսը 30 ա.)՝ 90 ա.

ե) 6 տակառի քրեյը՝ 130 ուղը. *)

զ) թուժ թափելու համար անհրաժեշտ է 100 արշին շալ, արշինը 45 կոպեկով կանի 45 ուղը: Բայց վորովհետև շալը 2 տարի յե գնում, պիտի հաշվել կեսը, վոր կանի $22\frac{1}{2}$ ա.

յե) մի ողի քաշողի (вино кур) (ամիսը 60 ա.) վճարը՝ 90 ա.

ը) մի ողի քաշելու կաթսայի (куд.) քրեյը՝ 52 ա.**)

թ) 2 թուժ կրող եշ սեզոնին վարձվում է 30 ա.

ժ) կողմնակի ծախս, պատենտ, մարկա—20 ա.

ի) 11 բանվորի (6 շալ բոնող, 1 ողի քաշող, 2 թուժ թափող, 2 կրող) ուտելու ծախս (ամեն մեկին 9 ա.) $1\frac{1}{2}$ ամսում կանի 148 $\frac{1}{2}$ ա.

լ) 8 սաժեն փայտը (սաժենը 20 ա.) կանի 160 ա.

ընդամենը 1993 ա.

*) 1 տակառը քրեյում են 3 փարջ ողիյով: 3 փարջը = $\frac{1}{2}$ վեդրոյի, կես վեդրոն 1925 թ. գնահատվել է 3 ա. 25 կոպ.

**) Միջին կաթսան (կուբը) 8 վեդրոյանոց է: Կուբը վորքան վեդրոյանոց է, այնքան վեդրո ողիյով քրեյով է արվում ($8 \times 6\frac{1}{2}$ ուղը. = 52 ա.)

Մինչև 1924 թվի դեկտեմբեր ամիսը պետությունը արքիդ եր վերցնում յուրաքանչյուր աստիճանից 2 կոպ., իսկ այժմ (1925 թվից) արքիդը բարձրացել է մինչև 5 կոպեկ: Այդ նշանակում է 1 վեդրոյին (50⁰ ողուց) 1924 թ. սեզոնին արքիդ վերցվել է 1 ռ., իսկ այժմ վերցնում են 2 ռ. 50 կոպ.: 1924 թվին գյուղացիներից Ազգիկներ և Ղարպետաուր (Ղարաբաղի պետական առևտուրը) աստիճանը գնել են 10 կոպ., բացի դրանից գնողները ակցիդի վճարումը ևս վերցրել են իրենց վրա: Այդ նշանակում է գնողները վրա վեդրոն (առանց փոխադրություն ծախքի) նստել է 6 ռ. (5 ռուբլիով վեդրոն է գնվել և 1 ռուբլի էլ ակցիդ վճարվել): 1925 թ. սեզոնին Ղարպետաուր գյուղացիներից գնում է աստիճանը 13 կոպեկով (վեդրոն 6 ռ. 50 կ.), 5 կոպ. էլ տալիս (վեդրոյին 2 ռ. 50 կ.) ակցիդ: Այդ նշանակում է Ղարպետաուր վրա ողու վեդրոն նստում էր 9 ռուբլի (աստիճանը 18 կոպ.):

Ողուց ստացած յեկամուտը Ղարաբաղի գեղջուկի բյուզգեյի մեջ մեծ տեղ է բռնում: Նա կազմում է նրա ամբողջ յեկամուտի 4¹/₆-ը, իսկ գյուղատնտեսությունից ստացած յեկամուտի 15⁰/₁₆-ը: Թե ողուց վորքան յեկամուտ է ստանում գյուղացիությունը, այդ ցույց է տալիս հետևյալ աղյուսակը.

Տարիներ	Թթի ողուց	0/0	Գինու ողուց	0/0	Ընդամենը	0/0
1923/24	424296 ռ.	92,4	35003 ռ.	7,6	459299	100
1924/25	461462 ռ.	83,6	90586 ռ.	16,4	552048	100
1925/26	488356 ռ.	82,2	105609 ռ.	17,8	593965	100

Պետությունը ևս ողուց, իրեն ակցիդ, Ղարաբաղի մաշտարով մեծ գումարներ է վերցնում: 1926/27 արգյունաբերական տարում պետություն ողուց ստացած յեկամուտը գյուղատնտեսական տուրքից անցնում է.

Տարիներ	Ողու ամբողջ ակցիդը (հաշված ուրբլիով)	Գյուղատնտեսական տուրքը (հաշված ուրբլիով)
1924/25	160383	242834
1925/26	171470	149470
1926/27	Անհայտ	58767

Ողիյի արտադրությունը զարգացնելու համար անհրաժեշտ է. նախ վոռոգման գործը առաջ տանել և յերկրորդ, վորքան հնարավոր է, ողուն բարձր գին նշանակել, վորպեսզի գյուղացին չտուժի: Ողիյի բարձր գնահատումը գյուղացուն թթի ալկոհոլները տարածությունը ավելացնել ու մեծ խթաններ կտան:

Յեթե գյուղացու ողու վրա թափած աշխատանքը պրոֆմիտության գրույքով փողի վերածենք, կտեսնենք, վոր նա իր թափած եներգիայի հավասար արժեքը յետ չի ստանում: Այդ միտքը թվերով ապացուցանում է Արամ Բաղդասարյանը (այգուտեր, համալսանավարտ) իր «ողու ինքնարժեքի վորոշումը» կոչված աղյուսակում: Յեթե մեկը ուզենա, ասում է նա, ուրիշից կապալով վերցրած այգուց 300 վեդրո ողի ստանալ, նա ստիպված պիտի լինի հետևյալ աշխատանքները կատարել.

ա) Կապալառուն ստացած 300 վեդրոյից, տեղական սովորության համաձայն, 130 վեդրոն պարտավոր է այգետիրոջը տալ: Յեթե 130 վեդրոն փողի վերածենք ($130 \times 6\frac{1}{2}$ ուրբլ. = 845 ուրբլ.) կսանանք 845 ուրբլ.

բ) յերկու թուփ թափողների ամբողջ սեզոնում ($1\frac{1}{2}$ ամսվա մեջ) կատարած աշխատանքների վճարը (ամեն մեկին ամիսը 45 ուրբլ.) կանի 135 ուրբլ.)

գ) 6 շալ բռնողների (ամեն մեկին ամիսը 45 ռ.) վճարը՝ 270 ռ.

դ) 2 թուփ կրողի վճարը (ամեն ամիսը 30 ռ.)՝ 90 ռ.

ե) ճտակաուի քրեյը՝ 130 ուրբլ. *)

զ) թուփ թափելու համար անհրաժեշտ է 100 արշին շալ, արշինը 45 կոպեկով կանի 45 ուրբլ.: Բայց վորովհետև շալը 2 տարի յե գնում, պիտի հաշվել կեսը, վոր կանի $22\frac{1}{2}$ ռ.

յե) մի ողի քաշողի (вино кур) (ամիսը 60 ռ.) վճարը՝ 90 ռ.

ը) մի ողի քաշելու կաթսայի (куб.) քրեյը՝ 52 ռ. **)

թ) 2 թուփ կրող եշ սեզոնին վարձվում է 30 ռ.

ժ) կողմնակի ծախս, պատենտ, մարկա—20 ռ.

ի) 11 բանվորի (6 շալ բռնող, 1 ողի քաշող, 2 թուփ թափող, 2 կրող) ուտելու ծախս (ամեն մեկին 9 ռ.) $1\frac{1}{2}$ ամսում կանի 148 $\frac{1}{2}$ ռ.

լ) 8 սամեն փայտը (սամենը 20 ռ.) կանի 160 ռ.

Ընդամենը 1993 ռ.

*) 1 տակաուր քրեյում են 3 փարշ ողիյով: 3 փարշը = $\frac{1}{2}$ վեդրոյի, կես վեդրոն 1925 թ. գնահատվել է 3 ռ. 25 կոպ.

**) Միջին կաթսան (կուբը) 8 վեդրոյանոց է: Կուբը վորքան վեդրոյանոց է, այնքան վեդրո ողիյով քրեյով է արվում ($8 \times 6\frac{1}{2}$ ուրբլ. = 52 ռ.)

կապալառուն 300 վեզրո ողին կարող եր 1925 թ. ծախել 1950 ու. (300×6¹/₂ ու. = 1950 ու.)։ Այս հաշվառման պարզվեց, Վոր յեթե կապալառուն բոլոր աշխատանքները վարձով կատարել տա, այն ժամանակ նա վոչ միայն ոգուտ չի ստանա, այլ նույնիսկ 43 ուեբլիով ել կֆուսովի։ Չնայելով այդ բոլորին, մինչև որս գյուղացին թթից ողի քաշելուց չի հրաժարվում։ Այդ հանգամանքը բացատրվում է նրանով, Վոր բոլոր աշխատանքները կատարում են գյուղացու կամ կապալառվի ընտանիքի մեծուփոքր անդամները։ Հաազվագյուտ դեպքերում միայն նրանք վարձու աշխատանքի յեն դիմում։

Յեթե գյուղացու, նրա ընտանիքի անդամների և անասունների կատարած բոլոր գյուղատնտեսական աշխատանքները վորի վերածենք, հաշվենք և գյուղացու տարվա յեկամուտը, այն ժամանակ ստիպված պիտի լինենք անմոռություն համարել վոչ միայն թթից ողի քաշելը, այլ նաև ներկա տեխնիքական պայմաններում Ղարաբաղում տոհասարակ վորեև գյուղատնտեսական աշխատանք տանելը։

Աղքատ գյուղացին իր ծառի թուփը թափելու և նրանից ողի քաշելու վոչ մի հնարավորություն չունի։ Նա նույն իսկ չի կարողանում շալ գնել։ Այդ բանի համար նա ստիպված իր այգին տալիս և գյուղի կուլակին կիսովի շահագործելու։

Ղարաբաղի կառավարությունը այժմ աշխատում է, Վոր գյուղացին վոչ միայն շատ ողի քաշի, այլ նաև մտահոգված է, Վոր գյուղացու ձեռքով քաշած այդ հում ողին (50%-ի) գտվի և դառնա 96%-ի սպիրտ։ Մինչև պատերազմը գաշտային և լեռնային Ղարաբաղի կարիքները բավարարում էին 3 ողեգտիչ գործարաններ, Վորոնք բոլորն ել Լ. Ղարաբաղի սահմաններից դուրս էին գտնվում։ Նրանք բոլորն ել Աղդամուֆն էին։ Աղդամում այժմ մնացել է միայն Արումուֆների ողեգտիչ (ректификационный) գործարանը։ 1924 թ. Լ. Ղարաբաղում ողեգտիչ գործարան չիլենլու պատճառով, Ղարաբաղում գյուղացիներից գնած ողին տաբել և Աղդամ և անսպաստ պայմաններում գտել տվել։ Իբրև գտման վարձ ընդունած ողուց Աղդամի գործարանը 20% իրեն է պահել։ 1925 թվի ոգոստոսի 1-ից Ղարաբաղի ժողովրդական տնտեսության բարձրագույն խորհուրդը (В. С. Н. Х.) Ասկաբանում բաց է անում ողեգտիչ գործարան, Վորը մինչև այժմ գործում է։ Այս աշնանը (1927 թ.) Վարանդայում Թաղլար գյուղից 5 վերստ հեռավորության վրա բացվել է մի ուրիշ ողե-

գտիչ գործարան, Վորը կոչված է Վարանդայի և Դիզակի կարիքները բավարարել, իսկ Ասկարանի գործարանը բավարարելու յե գլխավորապես Ջրաբերդի, Պաչենի և մասամբ Վարանդայի կարիքները։ Ասկարանի գործարանը գտնվում է Ստեփանակերտ—Յեվլախ տանող խճուղու վրա, իսկ Վարանդայինը՝ Ստեփանակերտ—Կարյազին տանող խճուղու վրա, Վորը մոտենում է Բագու—Ջուլֆա յերկաթուղադին։ Ասկարանի գործարանում գտվել է.

1924/25 թվին	423183 ⁰	սպիրտ
1925/26 »	1435975 ⁰	»
1926/27 »	1258257 ⁰	»
Առաջիկա յերեք տարում յերկու գործարանում գտվելու յե.		
1927/28 թ.	2.880.000 ⁰	սպիրտ
1928/29 թ.	3.360.000 ⁰	»
1929/30 թ.	3.840.000 ⁰	»

Մասնագետների հաշվով կառավարությունը առաջիկա 3 տարիներում (1927/28, 1928/29, 1929/30 թ. թ.) 542198 ուեբլի ոգուտ և ստանալու։ Այդ գումարը յերեկայական չափի համարել, Վորովհետև յեթե մի աստիճան մաքուր սպիրտից նույնիսկ 5 կոպ. ոգուտ ստացվի, վերոյիշյալ գումարը կգոյանա։ Թե Վորքան ոգուտ և ստացվելու, այդ ցույց և տալիս հետևյալ աղյուսակը.

	1927/28 տար.	1928/29 տ.	1929/30 տ.
Սպիրտի 1 ⁰ -ի գործարանային ինքնարժեքը.	19,8 կոպ.	18,98 կ.	18,82 կ.
Սպիրտի 1 ⁰ -ի առևտրական ինքնարժեքը	22,03 կ.	21,71 կ.	21,49 կ.
Սպիրտի 1 ⁰ -ը վաճառվելու յե	28 կ.	27 կ.	26,5 կ.

Աղյուսակը պարզ ցույց է տալիս, Վոր ոգուտը 5 կոպ. պակաս չի լինելու։

Անկասկած է, Վոր ամբողջ սպիրտը վաճառվելու յե, Վորովհետև թթի ողին ոգոստոսից է շուկա դուրս գալիս, իսկ խաղողի ողին ալիլի ուշ է իրացվում։

Այդ 2 գործարանները Ղարաբաղի տնտեսական կյանքի զարգացման գործում մեծ դեր ունին կատարելու։

Ողեգտիչ գործարանների ամենաթույլ կողմը այն է, Վոր

ներանք շրջանառության կապիտալ չունեն: Որ. 1926/27 թ. ժող-տնտրարձխորհուրդը (В. С. Н. Х.) 300.000 ուրլի շրջանառ-դական (оборотный) կապիտալի կարիք ուներ, բայց նա իր տրա-մադրության տակ ունեցել է մենակ 29000 ուրլի:

VI

ԿԵՆԴՐԱՆԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Կենդանաբուծութունը շրջանում մեծ դեր ունի կատարելու: Ունենալով ալպյան արոտներ և անասնապահության համար միանգամայն պիտանի հողամասեր, Ղարաբաղի տարածության մեծ մասը պիտի կապել անասնապահության հետ: Զրաբերդի և Դիզակի լեռնային մասում հաղվազյուտ տարիներում բերք—հացահատիկ ստացվում է 1-ին 3: Լինում են տարիներ, վոր գյուղացին իր ցանած սերմն ել չի վերցնում: Չնայելով այդ բոլորին Ղարաբաղի գյուղացին շարունակում է բնագոյրեն մինչև այսօր ել իր պապերի նահապետական գործիքներով անհու-սալի հողերի վրա վար ու ցանքս անել: Հանցանք է Ղարաբաղի վորոշ տեղերում յերկրագործությամբ զբաղվել: Բնությունը գո-ւում գոչում է, վոր Ղարաբաղի արևմտյան մասում միայն պի-տի զբաղվել անասնապահությամբ և մեղվաբուծությամբ: Նրա—բնության ձայնին վոչ վոք արձագանք չի տալիս: Այժմ մենք տնտեսության անարխիկ վիճակից արդեն թեվակոխել ենք պլա-նային տնտեսության շրջանը: Մենք ունենք արդեն մեր պեա-պլանները, վորոնք կոչված են ազգաբնակչության զբաղմունքը հարմարացնել յերկրի ֆիզիկո-աշխարհագրական պայմաններին:

«Յերեսներս դեպի դանիական և շվեյցարական անասնապա-հություն» լոգունգը Ղարաբաղի կառավարության մտածողության և գուրգուրանքի առարկան պիտի լինի: Յեթե ուզում ենք, վոր Ղարաբաղի գյուղացին մարդավայել կյանքով ապրի, պիտի ալ-պյան ֆերմաների խիտ ցանցով Ղարաբաղը ծածկվի: Այս բոլո-րից հետո տեսնենք, ինչ վիճակում է գտնվում անասնապահու-թյունը Ղարաբաղում: Սկսենք խոշոր յեղջյուրավորներից:

1) Խոշոր յեղջյուրավոր կենդանիներ ասելով, պիտի հասկանալ յեզներ, կովեր, գոմեշներ և գոմեշակովեր. 1921 թ. գյուղատն-տական վիճակագրության տվյալով շրջանը ունեցել է 50716 խոշոր յեղջյուրավոր կենդանիներ, վորոնք գավառների վրա այսպես եյին բաժանվում.

Շրջաններ	Յեզներ (աշ- և խառնող լուր)	Կովեր	Անշափահա հորիներ	Եղջյուրներ	Գոմեշ (աշ- և խառնող լուր)	Խեղճակով	Անշափա- հատներ	Եղջյուրներ	Խոշոր յեղջյուր- անգնի յեղջյուր- անգնի
Դիզակ . . .	3600	2221	2050	7871	381	86	71	538	8409
Վարանդա . .	4422	3085	3045	10552	1127	309	292	1728	12280
Շուշու շրջան . . .	374	660	757	1793	42	84	93	219	2012
Խաչեն . . .	3663	2632	2705	9000	936	263	304	1503	10503
Զրաբերդ . .	4679	4451	4348	13478	2685	768	581	4034	17512
	16740	13049	12905	42694	5171	1510	1341	8022	50716

Այդուստից յերևում է, վոր գավառներից առաջին տեղը բռնում է Զրաբերդը, հետո՝ Վարանդան, Խաչենը և վերջին տեղը բռնում է Դիզակը: Զրաբերդի և Դիզակի մեջ խոշոր յեղջյու-րավոր կենդանիների նկատմամբ կա անուշի տարբերություն: Զրաբերդն ունի 17512 խ. եղջյուրավորներ, իսկ Դիզակը՝ 8409: Յեզներ և գոմեշներ (բուդաներով) շրջանը ունի 21911 հատ: Յե-թե ընդունենք, վոր 1921 թ. Ղարաբաղում յեղել է 130 հազար ազգաբնակչություն, այն ժամանակ յուրաքանչյուր 2—3 հոգուն հաղիվ եր գալիս 1 խոշոր յեղջյուրավոր (յեղ կամ գոմեշ): Հաշվելով միջինը մի ընտանիքին Ղարաբաղում 5 շունչ, կստացվի, վոր 1 ընտանիքին Ղարաբաղում 1 աշխատող խ. յեղջյուրավոր ել չի գալիս: Կովեր ամբողջ Ղարաբաղում 13049 հատ եր: Ամեն 10 ըն-չին (կամ յերկու ընտանիքին) գալիս է 1 կով: Այժմ տեսնենք 100 շնչին Ղարաբաղում և մյուս պետություններում քանի խո-շոր յեղջյուրավոր է գալիս:

Արգենտինայում	449	գլուխ .
Կանադայում	133	»
Մ. Պետություններում	82	»
Դանիայում	87	»
Ֆինլանդիայում	50	»
Դերմանիայում	34	»
Ռուսաստանում	31	»

Վրաստանում	47	» (1923 թ.)
Հայաստանում	43	» (1922 թ.)
Ադրբեջանում	34	» (1921 թ.)
Ղարաբաղում	36	» (1921 թ.)

Այս աղյուսակից պարզվեց, վոր Ղարաբաղը, Բացի Գերմանիայից, Ռուսաստանից և Ադրբեջանից, բոլոր մյուս պետություններից խոշոր յեղջյուրավորներով քիչ և ապահովված: Յեկրոպայում և Ամերիկայում գյուղատնտեսության մեջ յեղ և գոմեշ քիչ են բանեցնում: Այնտեղ (նամանավանդ Գերմանիայում և Ամերիկայում) անասուններին մեքենան և փոխարինում: Չընայելով դրան, յեկրոպական և ամերիկական մի շարք պետություններում խոշոր յեղջյուրավորներ վոչ միայն Ղարաբաղից համեմատաբար քիչ չեն, այլ նույն իսկ ավել են:

Մեր կովերը և յեղները իրենց վորակով յեկրոպականից շատ ցածր են: Մեր կովերը տալիս են 3—4 անգամ պակաս կաթ: Քաշն ևլ նույնքան անգամ պակաս և: Շատ կովեր Ղարաբաղում այժից ևլ պակաս են կաթ տալիս: Պակաս կաթ տալու առաջն առնելու համար, անհրաժեշտ և այլասեուող կովերը ազնվացնել: Ղարաբաղի շրջանային գյուղատնտես Բ. Շահնաղարյանը այն կարծիքին և, վոր հարմար և Ղարաբաղի կովերը ազնվացնել Շվից (Շվեյցարական) տեսակի մեջոցով, վորովհետե, ասում և. 1) Շվիցը շատ կաթ և տալիս, 2) խառնուրդը առողջ և լավ սերունդ կտա, 3) նրանք զվար են հիվանդանում (նամանավանդ տուբերկուլյոզով), 4) նրանք մնվել—մեծացել են խիստ Ալպերում, վորտեղի ֆիզիկո-աշխարհագրական պայմանները շատ նման են և. Ղարաբաղին, 5) նրանք սովոր են արածակերի (подножный корм):

1924/25 տնտեսական տարում հողփողկոմատը կենդանիների սերունդը ազնվացնելու համար 5 շվեյցարական հորթուկ և 5 ևլ յեղ և բերել տալիս, վորոնց տեղավորում և Ստեփանակերտի ագրո-կայանում:

1926 թ. փանտախտից (чума) բոլոր Շվից տեսակի բուդաները (բացի 1-ից) սառել և:

1925 թ. ամառը թթու ջրի մոտ, Ղարաբաղի և Ադրբեջանի հողփողկոմատների նախաձեռնությամբ, բացվել և ալպյան ֆերմա, վորը պիտի զբաղվի՝ 1) արոտատելիների ուսումնասիրություն և լավացումով, 2) տեղական և շվեյցարական տեսակներ

րի զուգավորելով և 3) կենդանական նյութերի վերամշակումով:

Ղարաբաղի ֆինվարչություն տվյալներով հաջորդ տարիներում խոշոր յեղջյուրավորները ավելանում են: Այսպես 1924/25 թ. խոշոր յեղջյուրավորների թիվը բարձրացավ 74000-ի, 1925/26 թ.՝ 80340-ի, 1926/27 թ.՝ 81200-ի: Անգլենտվիճարի տվյալով 1926 թ. Ղարաբաղում յեղել և 90981 խոշոր յեղջյուրավոր անասուն (Տես народное хозяйство Закавказья в цифрах стр. 111):

2) ՄԱՆՐ ՅԵՂՋՅՈՒՐԱՎՈՐ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐ (ՎՈՋԽԱՐ ՅԵՎ ԱՅԾ):

1921 թ. վիճակագրության տվյալով կենային Ղարաբաղը ունեցել և 19234 վոչխար և 20199 այծ: Սրանք գավառների վրա այսպես ևլին բաժանվում.

Շ Ր Ջ ա ն	Վոչխար	Այծ	Ընդամենը
1. Դիզակ . .	5426	8863	14289
2. Վարանդա .	3509	2539	6048
3. Շուշուբայոն	774	578	1352
4. Սաշեն . .	2650	3743	6393
5. Զրաբերդ .	6875	4476	11351
Ընդամենը .	19234	20199	39433

Մանր յեղջյուրավորներով ամենից հարուստ և Դիզակը, հետո Զրաբերդը և ամենավերջին տեղը բռնում և Վարանդան: Խոշոր յեղջյուրավորների նկատմամբ մենք հակառակը տեսանք. ամենավերջին տեղը բռնում ևր Դիզակը, իսկ առաջնակարգ տեղերից մեկը (11-ը)՝ Վարանդան: Սաշենը և Վարանդան միասին այնքան այծ ու վոչխար չունին, վորքան մենակ Դիզակը: Այդ հանգամանքը բացատրվում և նրանով, վոր Դիզակը Ղարաբաղի ամենաստակավաճող և աղքատ գավառն և: Չքավոր գյուղացու համար վոչխար ու այծ գնելն ու պահելը կով գնելուց ու պահելուց ավելի հեշտ և:

Վրաստանում	47	» (1923 թ.)
Հայաստանում	43	» (1922 թ.)
Ադրբեջանում	34	» (1921 թ.)
Ղարաբաղում	36	» (1921 թ.)

Այս աղյուսակից պարզվեց, վոր Ղարաբաղը, Բաքի Գերմանիայից, Ռուսաստանից և Ադրբեջանից, բոլոր մյուս պետություններից խոշոր յեղջյուրավորներով քիչ և ապահովված: Յեվբոլորում և Ամերիկայում գյուղատնտեսության մեջ յեղ և զոմեջ քիչ են բանեցնում: Այնտեղ (նամանավանդ Գերմանիայում և Ամերիկայում) անասուններին մեքենան և փոխարինում: Չընայելով դրան, յեվբոլորական և ամերիկական մի շարք պետություններում խոշոր յեղջյուրավորներ փոջ միայն Ղարաբաղից համեմատաբար քիչ չեն, այլ նույն իսկ ավել են:

Մեր կովերը և յեղները իրենց վորակով յեվբոլորականից շատ ցածր են: Մեր կովերը տալիս են 3—4 անգամ պակաս կաթ: Քաշն ել նույնքան անգամ պակաս է: Շատ կովեր Ղարաբաղում այժից ել պակաս են կաթ տալիս: Պակաս կաթ տալու առաջնառնելու համար, անհրաժեշտ և ալլասեովող կովերը ազնվացնել: Ղարաբաղի շրջանային գյուղատնտես Բ. Շահնաղարյանը այն կարծիքին է, վոր հարմար և Ղարաբաղի կովերը ազնվացնել Շվից (Շվեցարական) տեսակի միջոցով, վորովհետե, ասում է. 1) Շվիցը շատ կաթ է տալիս, 2) խառնուրդը առողջ և լավ սերունդ կտա, 3) նրանք դժվար են հիվանդանում (նամանավանդ տուբերկուլյոզով), 4) նրանք անվել—մեծացել են խիստ Ալպերում, վորտեղի ֆիզիկո-աշխարհագրական պայմանները շատ նման են Լ. Ղարաբաղին, 5) նրանք սովոր են արածակերի (подножный корм):

1924/25 տնտեսական տարում հողփողկոմատը կենդանիների սերունդը ազնվացնելու համար 5 շվեցարական հորթուկ և 5 ել յեղ և բերել տալիս, վորոնց տեղավորում է Ստեփանակերտի ագրո-կայանում:

1926 թ. Ժանտախից (ყუმა) բոլոր Շվից տեսակի բուդաները (բացի 1-ից) սատկել են:

1925 թ. ամառը թթու ջրի մոտ, Ղարաբաղի և Ադրբեջանի հողփողկոմատների նախաձեռնությամբ, բացվել է ալլոյան ֆերմա, վորը պիտի զբաղվի՝ 1) արոտատեղիների ուսումնասիրությամբ և լավացումով, 2) տեղական և շվեցարական տեսակներ

րի զուգավորելով և 3) կենդանական նյութերի վերամշակումով:

Ղարաբաղի ֆինվարչության տվյալներով հաջորդ տարիներում խոշոր յեղջյուրավորները ավելանում են: Այսպես 1924/25 թ. խոշոր յեղջյուրավորների թիվը բարձրացավ 74000-ի, 1925/26 թ.՝ 80340-ի, 1926/27 թ.՝ 81200-ի: Անգլիկոմիտի տվյալով 1926 թ. Ղարաբաղում յեղել է 90981 խոշոր յեղջյուրավոր անասուն (Տես народное хозяйство Закавказья в цифрах стр. 111):

2) ՄԱՆՐ ՅԵՂՋՅՈՒՐԱՎՈՐ ԱՆԱՍՈՒՆՆԵՐ (ՎՈՋԽԱՐ ՅԵՎ ԱՅԾ):

1921 թ. վիճակագրության տվյալով Լեռնային Ղարաբաղը ունեցել է 19234 վոջխար և 20199 այծ: Սրանք գավառների վրա այսպես ելին բաժանվում.

Շ ր ջ ա ն	Վոջխար	Այծ	Ընդամենը
1. Դիզակ . .	5426	8863	14289
2. Վարանդա .	3500	2539	6048
3. Շուշուբայոն	774	578	1352
4. Խաչեն . .	2650	3743	6393
5. Ջրաբերդ .	6875	4476	11351
Ընդամենը .	19234	20199	39433

Մանր յեղջյուրավորներով ամենից հարուստ է Դիզակը, հետո Ջրաբերդը և ամենավերջին տեղը բռնում է Վարանդան: Խոշոր յեղջյուրավորների նկատմամբ մենք հակառակը տեսանք. ամենավերջին տեղը բռնում եր Դիզակը, իսկ առաջնակարգ տեղերից մեկը (11-ը)՝ Վարանդան: Խաչենը և Վարանդան միասին այնքան այժ ու վոջխար չունին, վորքան մենակ Դիզակը: Այդ հանգամանքը բացատրվում է նրանով, վոր Դիզակը Ղարաբաղի ամենասակավահող և աղքատ գավառն է: Չքավոր գյուղացու համար վոջխար ու այժ գնելն ու պահելը կով գնելուց ու պահելուց ավելի հեշտ է:

Աղյուսակից նույնպես պարզվում է, վոր շրջանի այժերի մոտ 45⁰ -ը գտնվում է մենակ Դիզակում: Այդ հանգամանքը բացատրվում է Դիզակցու համեմատական աղքատությամբ և այժի եժանությամբ (այժը վոչխարից եժան է): Դրա վրա պիտի ավելացնել և այն, վոր այժը «գլխիպահի» յե—քերծերում և լեռնեքում հեշտ է իր համար կեր ճարում: Այժը կարծես ծնված է քերծոտ ու լեռնոտ Դիզակի համար:

Վոչխարը ամենապիտանի ընտանի կենդանիներից է. նա տալիս է միս, դմակ, բուրդ, մորթի և այլն:

Ղարաբաղի վոչխարը պատկանում է Ղարաբաղի տեսակին: Նրանց գույնը մեծ մասամբ սպիտակ կամ գորշ է: Տալիս են կոպիտ, բայց յերկար բուրդ: Նրանք արտաքինով Անդրկովկասի շատ տեղերի վոչխարներից մեծ են: Ղարաբաղի վոչխարների միսը հայտնի յե իր հոտով և համով: Վոչխարի կաթից պատրաստում են մեծ քանակությամբ պանիր: Վոչխարի պանիրը հարգի յե վոչ միայն մեղանում, այլ նաև Ուկրաինայում (Друнза), Իտալիայում և Ֆրանսիայում: «Բոկֆոր» կոչված պանիրը, վորը համաշխարհային համբավ ունի, պատրաստվում է վոչխարի կաթից: Ղարաբաղի մոթալները հալտնի յեն իրենց համով և հոտով: Դժբախտաբար մինչև որս Ղարաբաղում պանիր պատրաստում են նահապետական յեղանակով:

Լիսագորսկու ալպյան ֆերմայի նպատակներից մեկն էլ այն պիտի լինի, վոր շրջանի գյուղացիության գյուղատնտեսական մթերքներ (և պանիր) պատրաստելը սովորեցնի:

Այժի կաթից պատրաստում են պանիր, վոր Ղարաբաղում վոչխարի պանրից պակաս հարգի չի: Այժի մազից գործում են կարպետ (մազի կարպետ), պարան և այլն: Այժը—այդ աղքատ մարդու կովը, իրոք Ղարաբաղում փոխարինում է կովին: 1921 թ. տվյալով ամեն 100 հոգուն Ղարաբաղում գալիս է 30 մանր յեղջյուրավոր (յեթե ընդունենք, վոր այդ ժամանակ Ղարաբաղում յեղել է 130000 հոգի): Վերջին տարիների տվյալները ցույց են տալիս, վոր Ղարաբաղի մանր յեղջյուրավորների թիվը զգալի չափով բարձրանում է: 1924/25 տնտեսական տարում Ղարաբաղում մանր յեղջյուրավորների թիվը հասնում է 75100-ի, 1926/27 տարում՝ 90000-ի: Անգլիկոսովիճվարի տվյալով 1926 թ. Ղարաբաղի այժերի և վոչխարների թիվը նույն իսկ բարձրանում է 98952, վորոնցից 64586-ը հաշվում է վոչխար (տես. народное хозяйство Закавказья в цифрах стр. 112): Վերջին թվերը ցույց

են տալիս, վոր վերջին 2 տարիների ընթացքում արդեն ամեն 100 հոգուն գալիս է 80 մանր յեղջյուրավոր: Ռուսաստանում մինչև պատերազմը ամեն հարյուր հոգուն գալիս էր 52 մանր յեղջյուրավորներ, իսկ Անդրկովկասում՝ 263,4: Ղարաբաղի ֆիզիկո-աշխարհագրական պայմանները այնպես են, վոր հնարավոր է մանր յեղջյուրավորների թիվը յերկարակել ու քառապատկել:

3) Ձի, ԶՈՐԻ ՅԵՎ, ԵՃ

1921 թ. ամբողջ Ղարաբաղում յեղել է 2377 ձի, 7455 եշ և 171 ջորի: Նրանք գավառների վրա այսպես էլին բաժանվում.

	Եշ	Ձի	Զորի
Դիզակ	2307	255	107
Վարանդա	2010	502	12
Շուշու բայոն	129	387	9
Խաչեն	1799	485	38
Զրաբերդ	1210	748	5

7455 եշ 2377 Ձի 171 Զորի

Եշով և ջորիով առաջին տեղը բռնում է Դիզակը և ամենավերջին տեղը՝ Զրաբերդը: Եշը Ղարաբաղում ամեն ինչ է. գյուղացին շուկա յե գնում՝ եշով, ջաղաց է գնում՝ եշով, քաղաքի հետ կապ է պահում՝ եշով, խուրձ է կրում (նամանավանդ Դիզակի լեռնային մասում)՝ եշով: Ուրիշ խոսքով նրա տնտեսության հիմքը եշն է կազմում: Դժբախտաբար Ղարաբաղում շատերը զուրկ են և այդ համեստ անասունից: Ղարաբաղում շատ եշ լինելը բացատրվում է նրանով, վոր յերկիրը չափազանց լեռնոտ լինելու պատճառով սալ զփվար է բանում: Յերը կանոնավոր ճանապարհներ անցկացվեն, այն ժամանակ եշերը տեղի կտան ձիերի, խոշոր յեղջյուրավորների և ավտոտրանսպորտի առաջ:

Զորիների թիվը որ ավուր պակասում է: Այդ կենդանին զիմացկուն է և միանգամայն պիտանի Ղարաբաղի համար:

1924/25 տարում հոգեդովիմատը իր նախահաշվի մեջ էր մտցրել 3012 ուրլի ջորիներ արտադրելու գործարանի համար, բայց այդ չնչին գումարն էլ կենտրոնում չի հաստատվել: Զորու գործարանը Ղարաբաղի նման մի գերազանցորեն լեռնոտ յերկրի համար միանգամայն անհրաժեշտ է: Զիաներ Ղարաբաղում շատ

վորոնք կոչված են շրջանի խողերի տեսակը կիսով չափ աղնվա-
ցնելու: Կիսազտարյուն խողերը ձեռնառու յեն, վորովհետև սրանք
հեշտությամբ կարող են հարմարվել Դարաբաղի պայմաններին:
Խողեր Դարաբաղում ավելի կան, քան պաշտոնական վիճակագր-
ությունն է ցույց տալիս: Խծարերդի գյուղախմբում 1921 թ.
վիճակագրության տվյալով յեղել է միայն մի խող, այն ինչ այն-
տեղի խողերի քանակը մի քանի հարյուրի յեր հասնում: Վարան-
դայի Սոսի գյուղխմբի խողերի թիվը հաշված է 115, այն ինչ
այս շրջանում կա այնպիսի գյուղ, վորտեղի խողերի քանակը
1921 թվին մի քանի հարյուրների յեր հասնում: Նույնը կարելի
յե պնդել և մյուս գյուղախմբերի վերաբերյալ: Վոր իրոք Դարա-
բաղում մեծ քանակությամբ խողեր կան, այդ ցույց են տալիս
1921 թվի և հաջորդ տարիների Դարաբաղի ժողովուրդների տվյալ-
ները.

1921 թվին Դարաբաղում յեղել է	7300 խող
1924/25 » » » »	12600 »
1926/27 » » » »	16700 »

5) ՄԵՂՎԱԲՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հայաստանի բոլոր անկյուններում և Դարաբաղում մեղվա-
բուծությունը վաղուց գոյություն ունի: Դարաբաղի Աւլյան լեռ-
ները, իրենց անուշաբույր ծաղիկներով, անտառներով (նամանա-
վանդ լորենի) և նախալեռնային բուսականությամբ մեղվաբու-
ծի գործը գյուրացնում են: Մինչև որս ել Զրաբերդի անտառնե-
րի ծառերի փշակներում գյուղացին փթերով մեղր է ճարում
և վայրի մեղուների ընտանիքներ գյուղեր տեղափոխում: Այս
հանգամանքը նորից ապացուցանում է, թե վորքան մեղվաբու-
ծության համար շրջանում նպաստավոր պայմաններ կան: 1912 թ.
մենակ Զիվանշիրի*) նահանգում 12000 փեթակ է յեղել: Այժմ
փեթակներ թիվը զգալիորեն պակասել է: 1921 թ. վիճակագրու-
թյան տվյալներով ամբողջ Դարաբաղում յեղել է 1264 փեթակ,
վորից միայն 241-ն է յեղել շրջանակավոր, իսկ մնացածները քը-
թոցներ եյին: Գավառների վրա փեթակները այսպես էյին բա-
ժանվում.

*) Զիվանշիրի գաղտալին մասը այժմ կցվել է Աղղամի շրջանին, իսկ
նրա լեռնային, մեղվաբուծության համար ամենակարևոր մասը, կոչվում է Զրա-
բերդ, վորը այժմ լեռնային Դարաբաղի մի անբաժան գավառն է համարվում:

	Շրջանակավոր	Գթոց	Ընդամենը
Դիզակ	—	27	27
Վարանդա	83	438	521
Շուշու շրջան	30	70	100
Խաչեն	66	195	261
Զրաբերդ	62	293	355
241 շրջան.	1023	քթոց	1264 փե- թակ

Այս թվերը իրականության չեն համապատասխանում: Յեւ
Զրաբերդում ապրող մասնագետ մեղվաբուծից դեռ 1925 թ. իմա-
ցել եմ, վոր մենակ Զրաբերդի շրջանը ունի 2800 փեթակ, վորից
միայն 60 հատն է Դատանրլատի սխտեմով:

Մեղվաբուծության համար ամենանպաստավոր վայր պիտի հաշ-
վել Խաչեն գետի հովիտը: Մասնագետների կարծիքով միայն այս
հովտում—գետի աջ և ձախ ափերի ուղղությամբ, կարելի յե պա-
հել վոչ պակաս քան 2000 փեթակ: Այժմ այդ հովիտը ունի մի-
այն 1000 քթոց: Փեթակների թիվը պակաս է ցույց տված Վա-
րանդայում և մյուս գավառներում:

Դարաբաղի մեղրը հայտնի յե իր համով ու հոտով: Այստեղ
հնարավոր է 1 փեթակից (նոր սխտեմի) ստանալ մինչև 3 փուլ
մեղր: Գթոցներից ստացվում է միջինը 10 գրվանքա: Բացառիկ
տարիներում բերքը քթոցների հասնում է 1 փթի:

Բժշկությունը ապացուցել է, վոր մեղրը շատ ոգտակար է
որդանիզմի համար, իսկ մեղուների գոյությունը՝ պտղաբերու-
թյան համար:

Բնությունը ամեն տեսակի հնարավորություն տալիս է Դա-
րաբաղում զբաղվելու մեղվաբուծությամբ: Մեղ մնում է միայն
բնության տվածը կատարելագործել: Բայց գժրախտաբար մին-
չև որս ել գյուղացին նայում է մեղվաբուծության վրա իբրև մի
ավելորդ, շատ-շատ ոժանդակ զբաղմունքի վրա: Գյուղացին զը-
խի չի ընկել, վոր Դարաբաղի արևմտյան մասերում հնարավոր է
մեղվաբուծությունից ավելի ոգուտներ ստանալ, քան հողագոր-
ծությունից:

Մեղրը շրջանից գուրս համարյա չի արտահանվում, այլ
գործ է անվում յերկրի ներսում:

Քիչ գյուղական տներում կճարեք մեղր: Գյուղացիության
հոծ մեծամասնությունը համար մեղրը միանգամայն անմատչելի
բարիք է:

1924 թվականին «Ազշուկը» (Азшук) իր Աղզամի ներկայացուցչի միջոցով Ղարաբաղին տվել է 2033 տուփ սերմ, վորի 74%-ը Ֆրանսիական ֆիրմայի յի յեղել, իսկ մնացածը՝ ուրիշ ֆիրմաների: Այդ սերմից

Դիզակը ստացել է—	1243	տուփ
Վարանդան » »	490	»
Ջրաբերդը » »	300	»

2033 տուփ

Բացի դրանից Դիզակը Հադրութի կայարանից ստացել է 300 տուփ խոտական ֆիրմայի սերմ: Նշանակում է ամբողջ Ղարաբաղը 1924 թ. ստացել է 2333 տուփ:

Դիզակը	1543	տուփ	66 ⁰ / ₀
Վարանդան	490	»	21 ⁰ / ₀
Ջրաբերդը	300	»	13 ⁰ / ₀
Ընդամենը 2333 տուփ 100 ⁰ / ₀			

70 գյուղ (գյուղերի 1/3 մասը) Ղարաբաղում զբաղվում է շերամապահությամբ: Հիշյալ գյուղերից 10-ը շերամի սերմ ստացել է 50 տուփից ավելի: Այդ գյուղերն են.

Դ ի զ ա կ ու մ	
ա) Հադրութը	171 տուփ
բ) Բանաձորը	168 »
գ) Տ ո ղ ը	120 »
դ) Առաքյուլը	86 »
ե) Չիբակունը	73 »
զ) Չորը (Սուր)	62 »
է) Տաղասըրը	59 »
Վ ա ր ա ն ղ ա յ ու մ	
ա) Գ ի շ ը	267 տուփ
Ջ Ր Ա Բ Ե ր ղ ու մ	
ա) Վերին Չայուն	78 տուփ
բ) Ներքին »	82 »

Շերամապահությամբ զբաղվող գյուղերից 50%-ից ավելին ստացել է 15 տուփից վոչ պակաս:

1924 թ. յուրաքանչյուր տուփ սերմից ստացվել է 1 փութ 30 գրվանքա թաց բոժոժ: Կոլոր թվով ստացվել է Ղարաբաղում 1924 թ. 4000 փութ թաց բոժոժ (կամ 1300 փութ չոր):

Բոլոր բոժոժը կողերատվի՞ք գնել է գյուղացիներից և հանձնել Ղարաղպետառի (Ղարաբաղի—Աղզամի առևտրական ընկերությունը) տրամադրությամբ տակ գտնված մանվածարանները թիկ պատրաստելու համար:

1925 թ. մարտին «Քեյբերլիզի» Ստեփանակերտի ներկայացուցչի միջոցով ստացվել է Ղարաբաղի համար 1964 տուփ սերմ:

Դիզակի գավառը ստացել է	1103	տուփ
Վարանդան » »	271	»
Ջրաբերդը » »	590	»

Ընդամենը 1964 տուփ:

1925 թվին սերմ պակաս է բաժանվել, քան 1925 թվին: Այս յերևույթը պիտի բացատրել նրանով, վոր 1924 թ. բոժոժը ցածր է գնահատվել: Գյուղացին ոգուտ քիչ է ստացել Բացի դրանից 1924 թ. սերմը բաժանելիս, գյուղացին պարտավորվել էր ամեն տուփին մտցնել 6 գրվանքա թաց բոժոժ, Գյուղացիներին 6 գրվանքա թաց բոժոժի փոխարեն, վերցրել են 6 գրվանքա չոր բոժոժ:

Մինչև պատերազմը Լեռնային Ղարաբաղում զարգացած է յեղել վոչ միայն շերամապահությունը, այլ և մետաքս մանելու արդյունադրությունը: Մինչև անցյալ դարու 60 թվականները Անդրկովկասում յեկրոպական տիպի մետաքսի գործարաններ չկային: Անցյալ դարու 50-ական թվականների վերջին Յեվրոպայում մետաքսի վորդի սաստիկ հիվանդություն է առաջանում: Յեվրոպացիք սկսում են դրսից և Անդրկովկասից սերմ ու բոժոժ ներմուծել: Այդ ժամանակ է, վոր Յեվրոպան և Ռուսաստանի կենտրոնը հետաքրքրվում են Անդրկովկասով: 1863 թ. Մոսկվայի հայտնի մետաքսագործ Ալեքսեյեվը կառուցում է Նուխում 192 հայտնի մետաքսագործ Ալեքսեյեվը կառուցում է Նուխում 192 հայտնի մետաքսագործ մի մետաքս մանելու գործարան: Այդ միգազահից բաղկացած մի մետաքս մանելու գործարանում: Լեռնյն ժամանակները բացվում են գործարաններ և Ղարաբաղում: Լեռնյն ժամանակները բացվում են գործարաններ և Ղարաբաղի գործարանատերերը մեծ մասամբ յեղել են Ղարաբաղի հայեր, վորոնք ոտարություն յեղել են ղիզիկ և այդ փողի մի մասը գործադրել մետաքսի արտադրություն վրա: 1865—1915 թվականներին Ղարաբաղում բացվել է 36 մանելու գործարան 1574 զազգահներով և 10 վորտարան (шелкокрутильная) 8888 իլիկ-ներով: Այդ գործարանները մի տարում կլանելիս են յեղել 35000

փուլ, վորից է. Ղարաբաղը տալիս է յիզել 2500—3000 փուլ չոր բոժոժ: Ուրեմն տեսնում ենք, վոր Ղարաբաղում բանող գործարանների հում նյութի մեծ մասը ստացվելիս է յիզել զրսից (Քուժայիսի նահանգից, Անդրկասպյան յերկրից, Պարսկաստանից և այլն): Ղարաբաղի գործարանների շատությունը բացատրվում է նրա սակավահողությամբ և աշխատող ձեռքերի գերաբաղումը: Արագ աճող գյուղացիությունը չի կարողացել հողից ստացած բերքով ապրել: Նա շարունակ գաղթել է ոտար յերկրներ: Չնայելով մեծ արտագաղթի, յերկրում շարունակ մնալիս են յիզել ավելնորդ ձեռքեր: Փողատերերը բաց էյին անում գործարաններ, վորպեսզի յերկրի ներսի եփան բանվորական ձեռքերը ոգտագործեն: Չնայելով, վոր բոժոժի 90%-ը զրսից էր ներմուծվում, բայց և այնպես գործարանատիրոջ վրա թեյը շատ եփան էր նստում: Այս հանգամանքը բացատրվում էր նրանով, վոր Ղարաբաղում թե փայտն էր եփան և թե բանվորական ձեռքերը: Ահարոնյան յեղբայրների Բալուշայի գործարանի բանվորները մինչև պատերազմը որը ստանալիս են յիզել 20—30 կոպեկ: Իսկ անչափահասները և արբունքավորները (подростки)՝ նույն իսկ 5—10—15 կոպ.: Հասկանալի չե, վոր նման շահագործվող պայմաններում հեռու տեղերից բոժոժ ներմուծելը ձեռնառու էլիներ: Գործարաններից 24 կառուցվել է մինչև 1900 թվականը: Պարզ է, վոր զբանք բոլորն էլ կարոտ են վերանորոգման: Գործարանների շատությամբ առաջին տեղը բռնում է Սաչենը, յերկրորդ տեղը՝ Դիզակը, հետո գալիս են Վարանդան և Զրաբերդը:

Դավաններ	Մետաքսի թել մանելու գործարան		Մետաքսե թել վորտրելու գործարան	
	Գործարանների թիվը	Դազդահներ	Գործարանների թիվը	Իլիկներ
Սաչեն . . .	24	948	7	7748
Դիզակ . . .	9	454	3	1140
Վարանդա . .	2	120	—	—
Զրաբերդ . .	1	52	—	—
	36	1574	10	8888

36 մանելու գործարաններից 33-ը գտնվում են Սաչենում և Դիզակում: Բոլոր վորտրելու գործարանները գտնվում են նույնպես Սաչենում և Դիզակում: Այդ բացատրվում է նրանով, վոր Դիզակը և Սաչենը Ղարաբաղի ամենից հողագործի վայրերն են: Պետք է վոր Դիզակը Սաչենից ավելի շատ գործարաններ ունենար, վորովհետեւ սակավահողությամբ առաջին տեղը բռնում է Դիզակը և միայն երկրորդ տեղը՝ Սաչենը: Բայց վորովհետեւ այսօրվա Սաչենի կենտրոնում է գտնվում Շուշին, վորը Անդրկովկասի շերամապահության յերկրորդ կենտրոնն էր, հետո Սաչենի վրայով է անցնում Շուշի-Յեվլաղ տանող խճուղին, դրա համար մեր կապիտալիստները նպատակահարմար են համարել ունենալ ավելի գործարաններ Սաչենում, քան Դիզակում: Բոլոր գործարաններում մինչև պատերազմը պատրաստվում էր 7—8 հազար փուլ թել (35000 չոր բոժոժից):

Համաշխարհային և ազգամիջյան պատերազմների ժամանակ Ղարաբաղի ծաղկած մետաքսի թելի արդյունագործությունը տալիս ու վրա յե լինում: 1920 թ. շրջանի գործարանների կեսից ավելին վոչնչացան: Այժմ նախկին դազդահներից և իլիկներից հնարավոր է բանեցնել միայն 25—30%-ը: Պիտանի գործարաններն էլ հին սիստեմի յեն և կարոտ վերանորոգման:

1922 թվից մետաքսի թելի արտագործությունը նորից սկսվում է վոտքի կանգնել: 1922 թ. բանել են միայն 5 թելի գործարաններ 133 դազդահով: Բոլոր գործարանները միասին աշխատել են 158 որ: 3-ը աշխատել են Դիզակում (Առաքյուլ, Հաղուլ և Եղիշեն) և 2-ը՝ Սաչենում (Դայրան և Սնձերխատան): 500 փուլ չոր բոժոժից բոլոր գործարանները 1922 թ. քաշել են 98 փուլ թել, վորից Դիզակը՝ 22 փուլ, իսկ Սաչենը՝ 76 փուլ: 5 գործարանից Ազդուկի կողմից պետականացվել է միայն 1 գործարան (Սնձերխատանի), իսկ մնացած 4-ը շահագործվել է մասնավոր մարդկանց ձեռքով:

1923 թ. բանել են 11 մանվածարան և 1 վորտրարան: Դրանցից 3-ը 70 դազդահով 240 որ Դիզակում են բանել, իսկ 8-ը 259 դազդահով 581 որ՝ Սաչենում: Դիզակում 1923 թ. բանել են միայն 1922 թվին բանող գործարանները, իսկ Սաչենում բանել են. Բաղառի, Դայրավի, Դաշբլաղի, Քիշանքենդի, Սարգաբաշենի, Սեյիդբեգլիյի, Սինձերխատանի № 1 և № 2 գործարան:

ները: Դիզակի 3 գործարանը տեղային գործկոմը տվել էր կոպերատիվներին ոգտագործելու համար: Սաչենի 2 գործարանները տրվել էր նախկին տերերին, իսկ 6 մանվածարանները և 1 վոլորարանը (Դաշալթիյինը)՝ ուրիշ մասնավոր մարդկանց: Բոլոր գործարանները 1600 փութ չոր բոժոժից քաշել են 320 փութ թել, վորել 61⁰/₀-ը տվել է Սաչենը, իսկ 39⁰/₀-ը՝ Դիզակը: 1823 թ. վոլորվել է ընդամենը 5 փութ թել:

1923 թ. թե վորքան բանվոր և աշխատել բոլոր գործարաններում, դժվար է ասել: Միայն Ղարաբաղի վիճակագրական բաժինը կարողացել է իմանալ 6 մետաքս մանելու և 1 մետաքս վոլորելու գործարանների բանվորների թիվը: Այդ 7 գործարանում բանել են 326 հոգի, վորից զուտ բանվորներ յեղել են 290 հոգի: Բանվորներից 268 հոգի կանայք են յեղել, իսկ մնացածը՝ տղամարդիկ: Պիտի յենթադրել, վոր 1923 թ. բոլոր գործարաններում աշխատող բանվորների և ծառայողների թիվը 700 հոգուց ղենը չի անցել:

1923 թ. հուլիսի 7-ին Աղբրեջանի կենագործկոմի հրովարտակի հիման վրա Ղարաբաղը ստանում է ինքնավարություն: Գործարանները այդ որովանից Աղբրեջի անցնում են ինքնավար Ղարաբաղի շրջգործկոմին: Վորովհետև շրջանը գեո չուներ իր ժողովրդական տնտեսության բարձրագույն խորհուրդը (Ժ.Տ.Բ.Խ.), զրա համար ժամանակավորապես թելի գործարանները անցնում են Ստեփանակերտի կոմմունալ տնտեսության (կոմունիստիկին):

1924 թ. բանել են միայն 7 գործարան, վորոնցից 2-ը Դիզակում (Հաղբութ, Յեղիշա), իսկ 4-ը Սաչենում (Դաշլուղ 1, Կիլաքենդ 1, Սինձիրիստան 2): Գործում էր և Դաշալթիյի մետաքս վոլորելու գործարանը: 1924 թ. Դիզակի գործարանները անցնում են Ղարաբաղին, իսկ Սաչենի գործարանները 3 տարվա ժամանակով տրվում է մասնավոր անձանց շահագործելու (Դաշալթիյի գործարանը տրվում է մի տարով): Մանելու գործարաններում աշխատում էին 209 զազգահ, իսկ վոլորելու գործարանը բանում էր 1220 իլիկով: Բոլոր գործարաններում աշխատել են 435 մարդ, վորոնցից կանայք կազմել են 91,2⁰/₀-ը: Զափահասները կազմում էին աշխատողների 96,6⁰/₀-ը: Շարաթվա մեջ չափահասները աշխատում էին 46 ժամ, արբունքավորները՝ (подростки) 33 ժամ, իսկ անչափահասները՝ 22 ժամ: Բանվորների աշխատավարձի մի-նիմումը յեղել է ամիսը 13 ռ. 92 կ., մաքսիմումը՝ 33 ռուբ. 60 կ. (վարպետները): Գործարանների մեծ մասը բանում էր շողու-

ողնությամբ: Միայն Դաշալթիյի վոլորելու գործարանը բանում էր ջրի ողնությամբ: Գործարաններից և վոջ մեկը անընդհատ ամբողջ տարին չի բանել: Ամենից յերկար բանել է Դաշալթիյի վոլորարանը—225 որ (1924 1/X—10/X) և ամենից քիչ՝ Դաշլուղին—62 որ (1924 թ. 8/X—19/XI): 6 մանվածարանում պատ-րաստվել է 474 փութ թել (Դիզակում 206 փութ և Սաչենում 269 փութ): Բացի թելից զուրա է յեկել և 449 փութ մնացորդ (Ֆրի-զոն 184 փութ, Նելադ 131 փ., բասենե 134 փ.): Բացի զրանից Դիզակի գործարանները տվել են 66 փութ 31,5 զրվանքա չխար, 32 փութ 29¹/₂ զրվ. թոմփալ և 11¹/₂ զրվ. վազաթել (шелк-ваза): Դաշալթիյի վոլորարանը տվել է 92 փութ վոլորած թել:

Սաչենի գործարաններում 1924 թ. թել պատրաստվել է զյուղացու չոր բոժոժից: Գյուղացին ամեն գործարան մտցրած 6 փութ չոր բոժոժի փոխարեն ստանում էր 1 փութ պատրաստի մանած թել: Սովորաբար 5 փութ չոր բոժոժը տալիս է 1 փութ թել: Նշանակում է գործարանի բանեցնողները ամեն 6 փթի մեջ շահում էին 1 փութ չոր բոժոժ:

Դաշալթիյի վոլորարանը մյուս գործարաններում մանած թե-ւը մանում էր փութը 80 մանեթով: Դաշալթիյի գործարանում իսկ Թիֆլիսից ու Բագվից 1924 թ. վոլորելու համար հում թել է բերվել*):

Տեսնում ենք, վոր 1922—1924 թվին թելի արտադրությու-նը զգալի չափով բարձրացել էր, բայց նա գեո չէր հասել նախա-պատերազմյան արտադրության քանակին:

1924 թ. հում թելի փութը ծախվել է 350—400 ռուբլիով, այն ինչ փութը նստում էր 351 ռ. 62 կոպ.:

Ինչո՞վ բացատրել այդ յերեույթը.

Այդ յերեույթը բացատրվում է նախ նրանով, վոր 1924 թ. ուսական շուկան մետաքսի թելի մեծ կարիք չուներ: Մինչև Համաշխարհային պատերազմը Անդրկովկասի մետաքսի թելը ամ-բողջովին կլանում էր Ռուսաստանը: Իսկ 1924/25 տնտեսական բողջովին Ռուսաստանը Անդրկովկասում պատրաստած թելի ¹/₁₀ տարում Բուսաստանը Անդրկովկասում պատրաստած թելի ¹/₁₀ մասն էլ չէր կլանում, վորովհետև մետաքսի գործվածքների ար-տադրությունը այդ ժամանակ գեո չէր. հասել նախապատերազ-մյան զրության 10⁰/₀-ին:

Վորպեսզի թելը եժան նստի, պետք է միշտ բաշխատանք-

*) 10 փութ բերվել է Բագվից, 10 փութ էլ Թիֆլիսից:

(այժմվա գործարաններում չորացնելը տևում է 3 ամիս): Գործարանը ունի նաև բոժոժը մեքենայորեն տեսակների (СОРТ) բաժանող մեքենա: Այդ մեքենան իր վորակով Ադրբեջանում առաջինն է: Անգամ Նուխվա մետաքս մանող գործարանները նման մաս չունեն:

Ստեփանակերտում նոր բացվելիք գործարանի շենքը մինչև 1928 թ. ամառը պիտի ավարտվի: Մի քանի ամսից հետո (հավանորեն 1928/29 տնտեսական տարվա սկզբին) նոր գործարանը կսկսի աշխատել:

1926/27 տարում տրեստը մոտ 40000 ո. ոգուտ է ստացել, վորի 10%-ը ծախսվելու յե մետաքսագործության զարգացման համար:

Տրեստի նպատակն է ժամանակի ընթացքում բոլոր գործարանները, կապալի ժամանակը լրանալուց հետո, իր ձեռքը վերցնել:

VIII

ԱՐՈՏԱՏԵՂԻՆԵՐ ՅԵՎ ՔՈՉԻ ԽՆԴԻՐԸ

Ղարաբաղի արոտները մեծ մասամբ գտնվում են շրջանի արևմտյան մասում, ամենարարձր սարահարթների վրա: Արոտատեղիները սկսվում են Մուսլի լեռնաշղթայից, Կըրխ-Կղի, Բիրսի և Դիզափայտի վրայով իջնում են Արաքսի հովիտը: Ղարաբաղի արոտները Քրդիստանի և խորհրդային Հայաստանի լեռնային արոտների շարունակությունն են կազմում: Ղարաբաղի արոտների ընդհանուր տարածությունը հավասար է 38000 գեոյատինի, վորից 12000 գեոյատինը պիտանի չէ: Պիտանի արոտները գավառների վրա այսպես են բաժանվում.

Խաչենն ունի 9000 գեոյատին

Ջրաբերդը՝ 15000 »

Դիզակը՝ 2000 »

26000 »

Ղարաբաղի արոտատեղիների ճիշտ տարածությունը վորոշել անհնարին է, քանի վոր Ղարաբաղի և Քրդիստանի մեջ յեղած սահմանային արոտային վեճը (10773,5 գեոյատինի) մինչև որս չի լուծված:

Իր արոտներից Ղարաբաղի գյուղացիությունը շատ քիչ է

ուղտվում: Արոտների 76%-ից ոգտվողը դրսի քոչվորությունն է: Ղարաբաղը ամառ ժամանակ վոչ միայն իր արոտներում տեղ է տալիս քոչվորության, այլ և տարին 4—6 ամիս հանդիսանում է ալյն բնական կամուրջը, վորի վրայով դեպի Քրդիստանի և Հայաստանի լեռներն են անցնում ամբողջ Քուռի և Արաքսի հովիտներում ապրող քոչվորների և կիսաքոչվորների հոտերը: Ղավիտներում ապրող քոչվորների խոշոր և մանր յեղջուրավորները բարադով տարին մոտ 1 միլիոն խոշոր և մանր յեղջուրավորներն են անցնում: Այստեղից հասկանալի կլինի, թե վորքան տուժում է տեղացի աղաքանակությունը այդ տեղափոխություններից: Քոչվորությունը տեղացիների արտերն է արածացնում, խոտահարքերը կոխոտում և մի շարք ուրիշ տեսակի ֆիսաներ հասցընում:

Միապետություն համար քոչը մի միջոց էր հայ-թուրքական անտագոնիզմը խորացնելու (1905 թվականը):

Բացի հիշածս ֆիսաներից, քոչվորությունը իր հետ բերում է և մի սոսկալի աղետ՝ ժանտախտ (չումա), վորը, վորոշ տարիներում, Ղարաբաղի խոշոր յեղջուրավորների 25—50%-ը լափում ներում, Ղարաբաղի խոշոր յեղջուրավորներում հաղաբավոր անտես: 1925 թ. ամառը լեռնային Ղարաբաղում հաղաբավոր անտեսներ ժանտախտի զոհ դնացին: Ղարաբաղի սոսկավաթիվ անտեսները ժանտախտի իրենց սեփական ուժերով չումայի առաջն առնալ չեն կարողանում, վորովհետև նրանց հաղիվ է հաջողվում շրջանի կարիքների մինիմումը հոգալ: Չումայի առաջն առնալ չուգալ իր վրա պիտի վերցնի վոչ միայն Ղարաբաղի կառավարությանը, այլ նաև Ադրբեջանի հոգալիմատը, վորովհետև Ղարաբաղի վրայով անցնում են Ադրբեջանի 3 գավառների (Սալյանի, Աղլամի և Ջեբրայիլի) հոտերը:

Քոչը Յեվրոպայում այժմ գոյություն չունի: Դա հնություն մի ալյալիսի ֆնացորդ է, վորին պետք է վերջ տրվի և մեղանում: Դաշտում և գետահովիտներում ապրող գյուղացին և պետական կուլտուրական բույսերի և հացահատիկների աճեպիտի զբաղվի կուլտուրական բույսերի և հացահատիկների և ցումով, իսկ անասնապահությունը պիտի զբաղվեն լեռնային և նախալեռնային մասում ապրողները: Բայց այժմ այդպես չէ: Դաշտում ապրող մահմեդականությունը յերկրագործությունը շատ քիչ է զբաղվում և մեծ տեղ տալիս անասնապահության: Իսկ լեռներում ապրող Ղարաբաղի շինականը եներգիլայի մեծ մասը տալիս է հողագործության, իսկ քիչ մասը՝ անասնապահության: Սա անհորմալ յերեույթ է: Մեր տնտեսական որգանները և առանձնապես պետականը ամեն ջանք պիտի թափեն դաշտում ապ-

բողներին կապել հողի հետ: Միևնույն ժամանակ պիտի աջակցել վորպեսզի նրանք դաշտավայրերում սովորեն ամեն տեսակի կուլտուրական բույսեր աճեցնել: Յեթե թուրք գյուղացին կարողացավ իր ապրուստը հայթայթել հողից, նա կամաց-կամաց կբաժանվի քոչից: Լեռներում ապրող հայ գյուղացուն պիտի հրահրել, վոր նա դադարի Ղարաբաղի տերիտորիայի 60°-ի վրա կուլտուրական բույսեր և հացահատիկներ ցանել: Դրա փոխարեն պիտի ամեն կերպ նպաստել, սովորեցնել, վոր նա բարձր տեսակի անասնապահությամբ զբաղվի: Հացահատիկների փոխարեն գյուղացին թող լեռներում ցանի կարտոֆիլ, խոտեր և ուրիշ արմատապտուղներ, վորոնք ձմեռը կհանդիսանան լավ կեր կենդանիների համար: Յեվոպայում այդ հարցը լուծված է հոգուտ մեր կարծիքի: Վաղ թե ուշ արոտատեղիների և քոչի հարցը պիտի լուծվի նպատակահարմար կերպով և մեղանում:

Քոչը անցնում է Ղարաբաղի տերիտորիայի հետևյալ ճանապարհներով. ա) Ասկարան—Շուշի—Լիսապոլսկի, բ) Ասկարան—Բալուջա, գ) Գանձասարի վանքի մոտով, դ) Թարթառ—Սաղսաղանի կամուրջ, ե) Սոնաշեն - Աղսղլան—Շուշի, զ) Տողի—Թաղի ձորը (туго-тагское ущелье):

Քոչվորների յուրաքանչյուր գյուղ ունի արոտավայրերում իր մշտական տեղը: Ղարաբաղի կառավարութունը պարտավոր է այդ տեղերը հատկացնել յեկվոր քոչվորներին: Արոտները տրվում են շատ եժան գնով: Նրանք բաժանվում են 4 կատեգորիայի.

I-ին կատեգ.	արոտատեղ. քոչվորն. սեզ. 1 դես. տալիս են 75 կ.
II	» » » » » » 55 »
III	» » » » » » 40 »
IV	» » » » » » 25 »

Հարթ տեղերը առաջին կատեգորիայի մեջ են մտնում, իսկ ժայռոտ տեղերը՝ չորրորդ կատեգորիայի:

Այլպան արոտների բարձրութունը համարում է Ղարաբաղում մինչև 11219 փոտնաչափ: Մոավ սարը (11219 փոտնաչափ), Բիրս (8989), փոքր Բիրս (7340), Սաղսաղան (7083), Դիզափայտ խոտերով, վորոնք, իրենց համով, շվեյցարական ալպերի խոտերից յետ չեն մնում:

Արոտներից ստացած ոգուտը շատ աննշան է: 1923/24 թ. ստացվել է ընդամենը 14000 ոգուրի յեկամուտ, վորի 50%-ը

մտնում է կենտրոնական կառավարության գանձարկը, իսկ մյուս 50%-ը գնում տեղական գավառի ղեկավարի ոգուրն: 1926—27 տարում ստացվել 17.861 ոգուր. 0,7 կ. ոգուտ:

Ղարաբաղը իր արոտներից ավելի քան է ստանում, քան ոգուտ:

IX

Ա. Ն Տ Ա. Ռ. Ն Ե Ը

Անտառները Ղարաբաղի ամենամեծ հարստությունն են: Սրանից 100—150 տարի առաջ Ղարաբաղի տերիտորիայի 75%-ը ծածկված է յեղել անտառներով, իսկ 50 տարի առաջ տերիտորիայի կեսն է անտառապատ յեղել: Վերջին 50—60 տարիների ընթացքում, նամանավանդ 1917—1922 թ., շրջանի անտառների 10%-ը վանդալականորեն կտրվել են: Չնայելով այդ բոլորին, այսօր էլ Ղարաբաղի անտառները բռնում են մեծ տարածություն: Ղարաբաղի անտառների տարածութունը հավասար է 140000 զեսայտին, *) վորը կազմում է ամբողջ տերիտորիայի 37%-ը: Սա բավականի մեծ տոկոս է: Բայց ափսոս, վոր անտառները յերկրում համահավասար չեն տարածված. արևելյան մասը համարյա զուրկ է անտառներից, իսկ արևմտյան մասը անտառներով չափազանց հարուստ է: Վորպեսզի Ղարաբաղի անտառաշատությունը պարզ ենք, անհրաժեշտ էմ համարում համեմատել նրանուրիշ պետություններ հետ.

Պետություններ	Անտառաշատութուն (лесистость) % 0/0-ով
Ֆինլանդիա . . .	58
Շվեյցիա	49
Կանադա	38
Մ. Պետութուն . . .	37
Խ. Միություն . . .	35
Նորվեգիա	22
Ֆրանսիա	16
Անգլիա	5
Անդրկովկաս . . .	18
Հարավ-Ռուսիա . . .	73
Ալբանիա	59
Արևադիա	52
Լ. Ղարաբաղ	37 **)
Վրաստան	25
Ադրբեջան	14
Հայաստան	11,8

*) Տես Надобное хозяйство закавказья в цифрах стр. 83:

**) «Объяснительная записка к государственному бюджету З.С.Ф. С.Р. на 1925/26 бюджетный год часть эконом. стр. 95-ում ավագ է, վոր Ղարաբաղի անտառաշատությունը 26%-ն է:

Այս թվերը ցույց են տալիս, Վոր Դարբարդը իր անտառա-
շատությամբ (лесистость) Անդրկովկասի միավորների մեջ առաջ-
նակարգ տեղերից մեկն է բռնում:

Դարբարդի անտառները գավառների վրա այսպես են բա-
ժանվում.

Անտառամասեր (Лесные дачи)	Մ ա կ ե ր ե վ ու յ թ ր	
	Ընդհանուր մա- կերեսները	Անտառների իսկա- կան մակերեսները
1. Դիզակ		
ա) Թուփառի անտա- րամաս	34381 դեա.	21338 դեա.
բ) Ովանեսի անտա- րամաս		
2. Խաչենի		
ա) Չանախչիյի անտ.	8365 »	7055 »
բ) Սաղսաղանի »	25281 »	16000 »
գ) Բաղիրխանի »	7495 »	5000 »
դ) Խաչենի »	1000 »	800 »
ե) Խալիֆալինի »	3724 »	1500 »
զ) Չարխալինի »	2000 »	350 »
	47865 »	37905 »
3. Զրաբերդ		
ա) Չալդարինի »	35129 »	28640 »
բ) Մաղաղիսի »	22625 »	17000 »
	57754 »	45640 »
Ընդամենը	140000 դեա	104883 դեա.

Պարզվեց, Վոր անտառների հարստությամբ առաջին տեղը
բռնում է Զրաբերդը, յերկրորդ տեղը՝ Խաչենը և յերրորդ տեղը՝
Դիզակը:

Անտառների ծառերը տերևավոր են, փշատերև՝ համարյա
չկան: Միայն Թուփառի անտառամասում տեղ-տեղ յերևում են
գիհենու (можжевельник) նոսր տունկեր, իսկ Չանախչիյի և Սաղ-
սաղանի անտառամասերում լեռների կտարներին մեկ-մեկ
պատահում են փոքր կարմրածառեր (тисс): Այս հան-

դամանքը բացատրվում է նրանով, Վոր Գուռի և Արաքսի չոր
հովիտները փշատերև անտառներ առաջանալուն չեն նպաստում:
Անտառների մեծ մասը կարելի չէ շահագործել, Վորովհետև ծա-
ռերը 100, 120 և ավելի տարիք ունին: Արդյունաբերական նշա-
նակություն ունին Չանախչիյի, Ովանեսի, Սաղսաղանի, Չալա-
ղիրինի, Բաղիրխանի և Մաղաղիսի անտառները:

Թե անտառների ծառերը ինչ տարիքի և տեսակի չեն,
ցույց է տալիս հետևյալ տախտակը.

Անտառամասերի անունը (Лесные дачи)	Ծառերի տեսակը				Հասուն- ություն	Բնակ բերք	Պաշտոն- ական (համար մեկ)
	Կաշի	Պեխի (Դրոշ.)	Հաճախ- անի (Ծառ.)	Ուլի- նի			
Չանախչի . .	0,4	0,4	—	0,2	0,6	60—100	20—25
Սաղսաղան . .	0,3	0,4	0,2	0,1	0,6— 0,7	60—100 —120 և ավել	25
Չալդարի . .	0,4	0,2	0,3	0,1	0,7	80—120 և ավել	25
Ովանեսի . .	0,5	0,4	—	0,1	0,7	20—60 —80 և ավել	15
Բաղիրխան . .	0,3	0,6	—	0,1	0,5	30—60 և ավել	20
Մաղաղիս . .	0,3	0,3	0,3	0,1	0,6	60—80 100—120 և ավել	25

Այս աղյուսակից պարզվում է, Վոր Դարբարդի անտառնե-
րի ամենատարածված ծառն է պեխին, յերկրորդ տեղը բռնում է
կաշին և յերրորդ տեղը՝ հաճախանին *): Կան մեծ քանակությամբ
լնկուզենի, **) հոնի, լորենի **), հացենի (ясень), տկուզենի և
այլ տեսակի ծառեր: Ծառերի 60—70%-ը հասուն են: Հիշյալ
անտառամասերի ծառերի մեծամասնության միջին տարիքը
80—100 է:

*) Տեղացիք ասում են «Հոնի»): **) Զրաբերդում շատ վայրերի ըն-
կուզենիներ կան: Այնտեղ ընկույզ ախրան շատ կա, Վոր չեն կշռում, այլ
չափում են: ***) Տեղացիք ասում են «Հոնի»):

վածքների գործարան, վորը կարճ ժամանակից հետո, ինձ անհայտ պատճառով, փակվում է:

Դարբնագործությունը բոլոր շրջաններում կա: Այժմ այդ զբաղմունքը թուլացել է: Դարբինները և փականագործները մեծ կարիք ունին եժան յերկաթի, սոդալատի, վորոնց մեծ սով էր 1918—1921 թ. թ. Ռուսաստանում: Յերբ մետալուրգյան խորհրդային միության մեջ զարգանա և գներն ել համապատասխանորեն իջնեն, այն ժամանակ այդ զբաղմունքը կզարգանա: 1924 թվից իմ կառավարությունը սկսել է առանձնապես հովանավորել անալնագործ—զարբիններին: Միայն Վարանդայում 15—20 դուղերում այժմ զարբիններ կան:

Բետոնային Ղարաբաղում վաղուց զբաղվում են: Անդրկովկասի պեղումները ցույց են տալիս, վոր դեռ քրիստոսից մի քանի դար առաջ այդ արհեստի հետ լավ ծանոթ են յեղել հայերը, վրացիք և աղվանցիք: Այժմ բրտությամբ զբաղվում են Նինգի, Ղավախան և Շեխեր դուղերում: Ղավախանի աղգարնակության 10⁰/₀-ը զբաղվում է բրտությամբ: Առաջները (40—50 տարի առաջ) Ղավախանի աղգարնակության 50⁰/₀-ն էր զբաղվում այդ արհեստով: Գյուղի շրջակայքի անտառների վանդալականորեն կտրտման շնորհիվ թուլացավ և այդ զբաղմունքը:

Փայտից զանազան իրեր պատրաստելը Ղարաբաղի գյուղացուն լավ ծանոթ է: Լ. Ղարաբաղի նման անտառներով հարուստ և աղքատ յերկրում չեր կարող այդ զբաղմունքը չզարգանալ: Պատրաստում են ալաթ (կեռ) իր մասերով, գզալներ, շերեֆներ, սայլի չարդախ, սոնի, թի, քմիլի (քամիլի), թախտաբանդ ու ծախում շրջանի անտառազուրկ մասի հայ և թուրք գյուղացուն, անցնող քոչվորին, կամ տանում դաշտավայրի թուրքական մասը մթերքների հետ փոխանակում:

Մի ժամանակ Շուշում մեծ քանակությամբ պատրաստելիս են յեղել սազ, քամանչա և թառ: 1920 թվի կոտորածից հետո, այդ զբաղմունքը համարյա վերանում է:

Նժի և հորթի կաշվից պատրաստում են կուպրուն: Գյուղացի չկա, վոր կուպրուն չունենա: Կուպրունը պատրաստվում է վոչ թե արտահանման, այլ իրենց կարիքները բավարարելու համար: Կուպրունը գործադրվում է ողի պահելու համար:

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Լեռնային հարստությամբ Ղարաբաղը հախազանց հարուստ է: Համարյա բոլոր գավառներում մեծ քանակությամբ հանքեր կան, վորոնց չնչին մասն է հեռու անցյալում և պատերազմի նախորդակին շահագործվելիս յեղել: Այնտեղ կգտնեք յերկաթ, պղինձ, արծաթ, կապար, ցինկ, ազրեստ և այլն: Բոլոր հանքերը սպասում են խորունկ ուսումնասիրության և ճիշտ գնահատման: Դժբախտաբար այդպիսի աշխատանքներ մինչև պատերազմը և պատերազմից հետո շատ քիչ են կատարվել: Դրա համար զժվարանում եմ բոլոր հանքերի անտեսական նշանակության և նրանց շահագործման նպատակահարմարության մասին վորեւե բան տեսի: Մի քանի հանքատեղիների մասին, վորոնք 1925 թ. ամառը հարեվանցիորեն ուսումնասիրվել են լեռնային լինժիներ Կարապետյանի կողմից, կարելի յե միայն ճիշտ տեղեկություններ Կարապետյանի կողմից, կարելի յե միայն ճիշտ տեղեկություն տալ: Կարապետյանը գտել է, վոր ողտակար շահագործման առարկա կարող են ծառայել Ղարաբաղի ցինկի և արծաթ—կապարային (свинцово—серебряная) հանքատեղիները: Ցինկի և կապար (արծիճ)—արծաթի հանքատեղիները Ղարաբաղում շատ կան, բայց Կարապետյանը ուսումնասիրել է միայն Մեխմանայի (Ջրբերդում) շրջանի հանքատեղիները: *)

Արծաթ-կապարային հանքատեղիները գտնվում են Մեխմանա գյուղի մոտ, վորը տեղավորված է Թարթառ գետի ավազանում, Յեվլաղից 75 վերստ (կեսը խճուղի յե) հեռավորության վրա: Մեխմանայում ապրում է միայն 20 տուն հույն արհեստավորներ, վորոնք 1860 թվականից հաստատվելով այստեղ, սկսել են արծաթի և ուրիշ հանքեր շահագործել ու նույն իսկ հանածոն (руда) ճիճի և ուրիշ հանքեր շահագործելիս հանքատեղիները շահալել: Դեռ հույներինց առաջ ել այստեղի հանքահորերի (шахта и штольня) մնացորդներից: Հանքատեղիները Մեխմանայից հաղիվ մի քանի տասնյակ սաժեն հեռու յեն ընկած:

Մեխմանայից մի քանի վերստ (3—4 վերստ) հեռավորության վրա, Մեխմանա գետի աջ և ձախ ափի ուղղությամբ, տա-

*) Մեխմանայի հանքատեղիները 1927 թ. Պորհրդային միության Լեռնաբանական կոմիտեի հետախուզող կոմիտեի կողմից առանձնապես ուսումնասիրվել է: Կոմիտեի աշխատանքները շարունակվելու յեն և 1928 թվին:

այլ նաև դաշտային մասի աղգարնակության: Ամենից շատ Ղա-
րաքաղը հարուստ է ածխաթթվուհային (թթու ջուր—углекислые
воды) ջրերով: Ժողովուրդը այդ ջրերին տալիս է «թթու ջուր»
անունը: Թթու ջրեր շատ կան Սաչենի և Թարթառի հովիտնե-
րում: Վորքան մոտենում ենք Քրդխատանի սահմաններին, նրանց
թիվը շատանում է: Թթու ջուր կա Քոլատակում (Սաչենի հով-
տում), Ուշաղզ գյուղի մոտ, Հաթերքի շրջանում (Թարթառի հով-
տում): Յեթե Ուշաղզի թթու ջուրը լցնենք կժի մեջ և բերանը
փակենք, նա կես ժամից հետո կտրաքի: Ջրաբերվում—Թարթա-
ռի և Սաչենի հովտում այնքան շատ թթու ջրեր կան, վոր յերբ
գյուղացուն հարցնում էք, վոր ցույց տա վորևե թթու ջրի տեղ,
նա ասում է. «վոր ձորինն էք ուզում ցույց տամ»: Ածխաթթվու-
տային ջրեր կան և այսօրվա Սաչենում (պատմական Վարան-
դայում): Դրանցից մինը «թթու ջուրը» լավ հայտնի յե Շուշեցի-
ներին: Նա գտնվում է Շուշուց 17 վերտ դեպի արևմուտք, Սաղ-
սաղան լեռան տակին (Քիրսից 7 վերտ. դեպի հյուսիս—արև-
մուտք): Այդ ջրից մի քանի քայլի վրա գտնվում է յերկարե ջուր:
Մի ժամանակ այստեղ վաննա յե յեղեղ, բայց այժմ չկա: Այս
ջուրը անուշադրության է մատնված: Ջուրը ամբողջովին վա-
րակված է, վորովհետև ամեն տեսակի հիվանդություն ունեցող
հովիվներ մտնում են նրա մեջ լողանում: Մի քանի քայլի վրա
այս յերկարե ջրից կա խմելու յերկարե ջուր, վորը նույնպես
անխամ դրության մեջ է գտնվում:

Բոլոր հիշյալ ջրերի առողջապահական նշանակության մա-
սին վորևե բան ասել դժվարանում եմ, քանի վոր նրանցից և
վոչ մեկը լաբորատորական քննության չի յենթարկվել: Առօր-
կում Ջաքարյանի ասելով, Լիսադորակու յերկարե ջուրը ավելի
թունդ է (շատ յերկարե է պարունակում) Ժելեզնոփոսկու հան-
քային ջրերից: Մի առանձին ուշադրության արժանի յեն Տումի
(Դիզակի) գյուղի հանքային ջրերը, վորոնցից մեկը գտնվում է
գյուղից չորս վերտ հեռավորության վրա, «Կեփա-ձոր» կոչված
տեղում, իսկ մյուսը՝ հինգ ու կես վերտի վրա «Սնձորատուն-
անցում»: Տեղական աղգարնակությունը վաղուց է, վոր ոգ-
տվում է այդ ջրերից: Թույլ կազմվածք, արյան պակասություն,
մանավանդ ստամոքսի հիվանդություն ունեցողները յերբ այդ
ջրում մի քանի շաբաթ մնում են, բոլորովին առողջացած վերա-
դառնում են իրենց տեղերը: 1925 թ. հունիսի 28-ին Տումու I աս-
տիճանի դպրոցի դասատու Ա. Ղազարյանը թե «Սնձորատուն» և

թե «Կեփա ձորի» աղբյուրներից ջուր է տարել Պյատիգորսկ և
այնտեղի քիմիական լաբորատորիայում անալիզի յենթարկել
ովել: Անալիզը հետևյալն է ավել.

I լիտր ջուրի սա- լիս և գրամներով	I աղբյուր (սնձո- րատուն)	II աղբյուր (Կե- փա-ձոր)
Ջուր մնացորդներ (մի- ներալիզացիա)	0,4080	0,4920
Ծծմբային թթվուտի անգիդրիդ	(SO ₃) 0,0103	0,0110
Բլոր	(Cl) 0,0124	0,0124
Կալցիյի Ուսիդներ	(CaO) 0,1550	0,1740
Մագնիյի »	(MgO) 0,0703	0,0580
Յերկարե դակիա	(FeO) 0,0162	0,0092
Ածխաթթվուտ կապված	(CO ₂)— 0,1006	0,1024
» ազատ (»)	1,9822	1,8562
» ամբողջ (»)	2,1834	2,0610

Բացի դրանից ջրի մեջ մկնդեղի և մետաղների ալկալի
(щелочь) հետքեր են գտնված:

Յերկու աղբյուրն էլ կազմով իրար նման են, Կեփա-ձորում
ազատ ածխաթթվուտ և յերկարե պակաս կա, բայց ընդհանուր
միներալիզացիա և ածխաթթվուտային կալցի ավելի կա, քան
«Սնձորատուն անցում»-ում: Առաջինի մեջ կա և մկնդեղի հե-
տքեր: Յերկու աղբյուրներն էլ կարելի յե անվանել սառը ածխա-
թթվուհային բույլ պնդացած (միներալիզացիայի յենթարկված)
աղբյուրներ: «Սնձորատուն անցումը» միևնույն ժամանակ յեր-
կարային է:

Յերկուսն էլ պիտանի յեն սամոխի, ալիֆների, լյարդի,
մալիարիայի յել սակավարյունություն ունեցող հիվանդների համար:
В 1 Литре воды I Источник Хнзора-
грамм. тунанца II Источник
Кефа-Дзор

Сухого остатка (минерализация)	0,4080	0,49,20
Серной кислоты ангидрид	(SO ₃) 0,0103	0,0110
Хлора	(Cl) 0,0124	0,0124
Окиси кальция	(CaO) 0,1550	0,1740
» магния	(MgO) 0,0703	0,0580
Закиси железа	(FeO) 0,0162	0,0092

Углекислоты свя-			
занной	(CO ₂)	0,1006	0,1024
„ свободной	(»)	1,9822	1,8562
„ всей	(»)	2,1834	2,0610

Кроме того следы мышьяка и щелочных металлов.

Оба источника по составу родственны друг—другу, в Кефа-дзоре несколько меньше свободной углекислоты и железа, но общая минерализация и содержание углекислого кальция больше, чем в Хнзоратунанце, в первом содержатся и следы мышьяка. Оба источника могут быть названы холодными углекислыми слабо минерализованными источниками, при чем Хнзоратун-анца является кроме того еще железистым.

Обе воды полезны при заболеваниях желудка, кишок, печени, малярии и малокровьи. *)

Թարթառ գետի վերին հոսանքում, Ղարաբաղի և Քրդիստանի սահմանում կա տաք ջուր (30°C), վորը կոչվում է Խսիստ, վորից գլուղացիք ոգավում են: Այդ ջուրը, մյուս ջրերի հետ, նույնպես կարող են լուրջ և մանրադննդի ուսումնասիրություն: **):

Բոլոր հանքային ջրերը կարելի չէ գեղեցիկ կուրորտները վեր ածել, վորովհետև աղբյուրների շրջապատը իրենց ողով, գեղեցիկ անտառներով (նամանավանդ Տումիկը) միանգամայն կուրորտների համար պիտանի չեն:

Ամեն տարի թե Աղբրեջանի և թե Ղարաբաղի աշխատավորությունը տասնյակ հազարներ է ծախսում, 100-վոր վերստեր կարում ու գնում հյուսիսային Կովկաս բուժվելու: Այն ինչ Ղարաբաղի ջրերը անողուտ հոսում են:

Ղարաբաղի առժողովրդատը այնպիսի կուրորտային պայմաններ պիտի ստեղծի յերկրում, վորպեսզի վոչ միայն ներսից, այլ նաև դրսից մեծ քանակությամբ հիվանդներ գան Ղարաբաղի կուրորտներում ապաքինվելու: Յեկվորները իրենց դրամը թողնելով Ղարաբաղում, պակաս չեն նպաստի յերկրի տնտեսական բարգավաճմանը:

*) Այս անալիզի պատճենը վերցրել էմ Ա. Ղազարյանից:

**) Այս տաք ջուրը ևս ածխածին վուտային ջրերի տեսակին է պատկանում:

XIII

ՋՐԱՅԻՆ ՈՒԺ ՅԵՎ ԵԼԵԳՏՐՈՖԻԿԱՅԻՍ.

Ղարաբաղը հարուստ է գետերով ու գետակներով: Առաջին տեղը ջրի առատությամբ բռնում է Թարթառը, հետո Խաչեն գետը, Գարգառը և մի շարք մանր գետակներ: Ղարաբաղի գետերից ուշադրություն արժանի չէ Թարթառը, վորին դաշտավայրում ապրող թուրք ժողովուրդը աստվածացրել է: Ղարաբաղի բոլոր գետերը սկիզբն են առնում կամ իր լեռներից, կամ հարողոր գետերը սկիզբն են առնում կամ իր լեռներից, կամ հարեան Քրդիստանից: Այսոր Ղարաբաղի միջով հոսող գետերը իրեն աննշան ոգուտ են տալիս, իսկ Աղգամի և Կարյաղինի գավառին շատ մեծ ծառայություն մատուցանում: Թարթառը այնքան մեծ նշանակություն ունի թուրք ժողովրդի համար, վոր նույն իսկ նա իր յերգերում նրան անմահացրել է:

Բու Թարթառ, նաշը Թարթառ,
Չալյարն բաշը Թարթառ,
Ուչ յուզ ալթմըշ արխն վար,
Գենա զոջա Թարթառ:
(Այս Թարթառը, գիժ Թարթառ է,
Գետերի գլուխ Թարթառ է,
Յերեք հարյուր առու ունիս *),
Ելի մնում ևս մեծ Թարթառ: **)

Սարգիս յեպիսկոպոս Ջալալյանը իր «Ճանապարհորդությունն ի մեծն Հայաստան (մաս 11 յերես 240) աշխատություն մեջ Թարթառի մասին ասում է.

Ալթմըշ ալթը արխն վար,
Գենա զոջա Թարթառամ:

(Վաթսուն և վեց առու ունիմ, Ելի մեծ Թարթառ յեմ:

Այս վտանավորը ցույց է տալիս, վոր Թարթառի վտուգող նշանակությունը շատ մեծ է դաշտավայրում ապրող թուրք աղագրենակություն համար: Գետերը յեթե լեռնաանտառին մեծ ոգուտ չեն տալիս, այդ բացատրվում է նրանով, վոր նրանք հոսում են, մեծ մասամբ, իոր ձորերով: Ղարաբաղի կառավարությունը այսոր աշխատում է վտուգել և լեռնային մասը: Այդ ուղ-

*) Ուղում է ասել, վոր Թարթառից 300 առու չէ դուրս գալիս:

**) Այս վտանավորը վերցրել էմ Ա. Առաքելյանից:

4. այլն: Միակ վայրը, վորին ելեքտրոֆիկացիայի յենթարկելու մասին մինչև որս վոչ մի բան չի արվել, դա լեռնային Ղարա-բաղն է: Պետք է կենտրոնից և տեղական միջոցներից գումար-ներ ստանալ և այդ նպատակին ծառայեցնել: Ելեքտրոտրան-կից (վորի մի բաժանմունքը գտնվում է թիֆլիզում) շրջանի ջրային ուժը ոգտագործելու համար արժե աղափոխել գումարներ ձեռք բերել» *):

Բացի խոշոր ելեքտրական կայաններից, Մելիք-Փաշայանը խորհուրդ է տալիս մոտ ապագայում կառուցել 5—6 մանր (100—200 ձիու ուժանոց) կայարաններ Ղարաբաղի հետևյալ վայրե-րում: Մի կայարան, ասում է, պիտի կառուցանել Ղալբալի շեն և Դաշալթի գետերի խառնարանի վրա, վորտեղից Գարգառ գետն է սկիզբն առնում: Այս կայարանը պիտի Ստեփանակերտին և նրա մոտ ընկած գյուղերին լույս մատակարարի: Հետագայում հնարավոր է եներգիայի տարածման շառավիղը յերկարացնել և լույս մատակարարել նաև Շուշիին և Շուշիքենդին: Մի ուրիշը պիտի կառուցանել Կուրուշայ գետի վրա և սրա եներգիան տա-րածել Թաղար, Տող, Դրա խտիկ, Յակուրի և Հաղբուժ գյուղերի վրա: Կաղալան գետի վրա կառուցվելիք կայանը լույս կտա Թաղավարդ, Սարուշեն և Սուխտորաշեն գյուղերին: Բալուջայի հիդրոէկայանը լույս կտա Խոջալիին, իսկ Սաչենի կայանը՝ Դաշ-րաղին, Գանձասարին և Մարգակերտին (Աղբարա):

Ջրաբերդի հողերը վոռուցելու համար, յերբ Թառթառից (Վա-դուհաս գյուղի մոտից) անցկացվի ճրագրված առուն, այն ժա-մանակ հնարավոր է առվի մեծ թեքվածքների վրա տեղական կարիքների համար մի շարք հիդրոէկայաններ կառուցել:

Ղարաբաղի լեռները ծոցում թաղնված անհատնում հարստու-թյունը նրա աշխատավոր մասսաների սեփականութունը կդառնա այն զեպքում, յերբ յերկիրը հիդրո-էկայանների խիտ ցանցով ծածկվի:

II Ասիւնանի դպրոցների ցանցը

№ 1

Դպրոցներ, խմբակներ, աշակերտներ և ուսուցիչներ	1923/24		1924/25		1925/26		1926/27	
	Քա-նակ	Աճման %	Քա-նակ	Աճման %	Քա-նակ	Աճման %	Քա-նակ	Աճման %
Դպրոցներ . .	2	—	3	50,0	5	66,7	5	0,0
Սմբակ	2	—	4	100,0	12	200	16	33,3
Ուսանողներ .	60	—	126	110,0	315	150	464	47,0

*) Տես Մելիք-Փաշայանի զեկույց-գրությունը Ղարաբաղի ջրային ուժի մասին, կաղմված 1925 թ. հունիսի 19-ին:

I Ասիւնանի դպրոցների ցանցը
(Լուստողիումառի տվյալներից)

№ 2

Դպրոցներ, խմբակներ, աշակերտներ և ուսուցիչներ	1922/23		1923/24		1924/25		1925/26		1926/27	
	Քա-նակ	Աճման %	Քա-նակ	Աճման %	Քա-նակ	Աճման %	Քա-նակ	Աճման %	Քա-նակ	Աճման %
Դպրոցներ . . .	79	—	102	29,1	88	-13,7	134	52,3	137	2,3
Սմբակ	—	—	255	—	254	-0,4	434	70,8	464	6,9
Աշակերտներ .	4375	—	7627	74,1	8665	12,3	14764	79,8	15339	3,9
Ուսուցիչներ . .	150	—	222	48,0	181	-18,5	241	33,1	304	26,1

Ազգային փոքրամասնության դպրոցների ցանցը: № 3

Դպրոցներ, խմբակներ, աշակերտներ և ուսուցիչներ	I Ա. ս. ի. ն. մ. ն.					II Ա. ս. ի. ն. մ. ն. ի				
	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27	1922/23	1923/24	1924/25	1925/26	1926/27
1) Թուրքական դպրոցներ	10	16	12	18	20	—	1	1	1	1
2) Մյուս ազգությունների դպրոցներ (ուսուցիչ)	—	2	2	2	2	—	—	—	—	—
1) Թուրքական խմբակ	—	38	40	48	57	—	1	2	4	4
2) Մյուս ազգությունների (ուսուցիչ)	—	3	5	5	5	—	—	—	—	—
1) Թուրք աշակերտներ	781	1166	1060	1193	1389	—	38	68	96	104
2) Մյուս ազգությունների աշակերտներ . .	—	57	67	67	74	—	—	—	—	—
1) Թուրք ուսուցիչներ	30	39	30	32	39	—	4	4	6	8
2) Մյուս ազգությունների	—	3	3	3	3	—	—	—	—	—
	30	42	33	35	42	—	4	4	6	8

Տեղեկությունն արժեքային
(հոկտեմբերի)

Միության անվան	Անդամների համար թիվը	Գ Ր Մ										
		Տղամարդ	Կ ի ն	Ազգայություն				Տ ա ր ի ք				40-ից ավելի
				Հայ	Քուրդ	Ռուս	Արևելյան	16—18	18—25	25—40		
Խորհ. ծառայող.	886	356	30	787	72	24	3	8	261	419	198	
Լուսաշխ	361	257	104	297	60	3	1	6	85	201	69	
Հողանտառ	527	498	29	476	37	5	9	255	152	79	41	
Կառուցողներ	358	358	—	342	12	1	3	13	25	120	200	
Մանվածային արդ. մեջ աշխատողներ.	460	25	435	460	—	—	—	46	155	159	100	
Բժշկա-սանիտ	72	41	31	50	7	13	2	16	25	24	7	
Մուտնդ մատակար. բանողներ	45	26	19	31	12	1	1	12	17	10	6	
Կապի աշխատողներ	20	19	1	5	12	3	—	1	3	14	2	
Տպագրիչներ	21	21	—	18	—	1	2	2	6	10	3	
Ընդամենը	2750	2101	649	2466	212	51	21	359	729	1036	626	
0/0 ⁶ / ₀	100	76.4	23.6	89.7	7.7	1.8	0.8	13	27	38	22	

Տեղեկությունն արժեքային
(1926 թ. հոկտեմբեր)

Խորհ. ծառայողներ	808	775	33	691	94	21	2	6	196	422	184	
Լուսաշխ.	410	286	124	344	62	3	1	5	134	211	60	
Հողանտառ	684	668	16	623	43	8	10	288	178	128	90	
Կառուցողներ	549	549	—	528	17	1	3	15	30	308	196	
Մանվածային արդ. մեջ աշխատողներ	666	39	627	663	3	—	—	66	190	300	110	
Բժշկա-սանիտ.	182	91	91	137	21	18	6	28	55	85	14	
Մուտնդ մատակար. բարողներ	85	48	37	68	14	2	1	16	23	31	15	
Կապի աշխատողներ	20	19	1	5	12	3	—	1	3	14	2	
Տպագրիչներ	14	14	—	13	—	1	—	—	6	6	2	
Ընդամենը	3418	2489	929	3072	266	57	23	425	815	1505	673	
0/0	100	72.8	27.2	89.9	7.7	1.7	0.7	12.5	26.5	40.4	17	

անդամների մասին
1-ին 1925 թիվ

Բարձրագույն	Միջին կարգ	Ստորին	Կիսա-գրագետ	Անգլո-գետ	Կամու-նիստ	Կոմյու-նիստ	Անկու-սակցական	Սոց. դրույթ.			Պրժ. անդ. սկիզբ.					Կապ. անդ. թիվը
								Բանվոր	Գյուղա-յի	Ծառայող	1917 թ.	1917—1920 թ.	1920—1923 թ.	1923—1926 թ.		
54	142	380	298	72	189	101	596	69	96	721	30	43	150	663	581	
14	113	180	21	33	26	34	301	—	—	361	2	19	188	152	160	
2	15	34	107	369		89	430	73	392	62	1	2	14	510	49	
1	3	6	135	213	7	24	327	151	200	7	—	—	8	350	113	
—	2	3	113	342	9	8	443	52	390	18	—	1	1	458	358	
17	10	24	12	9	4	5	63	2	—	70	2	21	25	24	14	
—	—	2	30	13	2	10	33	10	21	14	—	2	1	42	15	
—	15	5	—	—	4	4	12	4	4	12	—	3	7	10	10	
—	1	2	12	6	1	10	10	14	2	5	2	2	9	8	2	
88	301	636	668	1057	250	285	22 5	375	1105	1270	37	93	403	2217	1302	
3,2	11	23,1	24,3	38,4	9,1	10,4	80,5	13,8	40,1	46,1	1,3	3,4	14,7	80,6	47,2	

բյուսն անդամների մասին
բերի 1-ին

63	147	362	180	56	190	85	533	61	82	665	32	47	113	616	631	
8	186	161	34	21	44	70	296	—	—	410	—	16	182	212	328	
3	16	186	249	230	39	256	389	86	527	71	1	3	17	663	121	
1	3	10	271	274	11	33	505	137	400	12	—	1	8	540	448	
—	2	5	161	498	9	11	646	80	566	20	—	1	1	664	465	
13	12	72	65	20	6	10	166	8	—	174	1	23	43	115	56	
—	—	3	60	22	2	15	68	15	50	20	—	3	1	81	20	
—	15	5	—	—	4	4	12	4	4	12	—	3	7	10	10	
—	—	4	8	2	1	6	7	10	2	2	1	2	6	5	6	
88	381	808	1028	1113	306	490	2622	401	1631	1386	35	99	378	2906	2085	
2,5	11,1	23,6	30,2	32,6	8,9	14,4	76,7	11,8	47,7	40,5	1	2,9	11,1	85	61	

Ա. 5
Սպառողական կոոպերացիայի ցանցի զարգացումը 1923—27 թ.թ.

Տարիներ	Կոոպերատիվ ընկերությունների քանակը	Կոոպերատիվ միավորների (կանոնադրված) քանակը	Անդամները թիվը	Փայի կապիտալ (սուբ.)	Նշանակալից թիվը (սուբ.)	Կոոպերացիաների ֆինանս (սուբ.)
1923/24 տ.	8	28	3786	8875	116000	14
1924/25 տ.	14	40	9311	25662	1.076109	35
1925/26 տ. Առ 1-ն ոգոստոս	14	65	13925	51566	1921807	52
1926/27 թ.	15	72	18801	68776	1665668	71

№ 6

Գյուղատնտեսական կոոպերացիայի ցանցի զարգացումը

Կոոպերատիվ ընկերությունների տեսակները	1923/24		1924/25		1925/26		1926/27	
	Ընկերությունների քանակը	Անդամների քանակը	Ընկերությունների քանակը	Անդամների քանակը	Ընկերությունների քանակը	Անդամների քանակը	Ընկերությունների քանակը	Անդամների քանակը
1) Գյուղատնտեսական վարկային ընկերություններ	—	—	5	1165	5	2865	10	6674
2) Արտադրական կոոպերացիա	—	—	—	—	1	60	1	87
3) Գյուղատնտեսական աշխատավորական արտեր	—	—	—	—	3	36	3	32
4) Թռչնաբուծների արտեր	—	—	—	—	—	—	1	15
5) Մեղվաբուծների արտեր	—	—	—	—	—	—	2	59
6) Մեքենաների ընկերություններ	—	—	—	—	—	—	9	185
	—	—	5	1165	9	2961	26	7052
Փայի կապիտալ (հաշված ուրիշով)	—	—	—	—	—	10376	—	31555
Արտադրական կոոպերացիաների ֆինանս (Համեմատած գյուղական տնտեսությունների հետ)	—	—	—	5%	—	12%	—	29%

№ 7

Ղարարադի գյուղատնտեսական վարկային ընկերության (Ղարգյուղանկ—карсель банк) շրջանառությունը (հաշված ուրիշներով)

1924/25 թ.	1925/26 թ.	1926/27 թ.
1.417.000	6.000.000	6.503.000

№ 8

Ղարարադի 1923—27 թ. պետական բյուջեում (յեկամտային մաս)

Ցեկամար ազդյուններ	1923/24	Առանձին ազդյունների քանակը	1924/25	Առանձին ազդյունների քանակը	Աճման քանակը	1925/26	Առանձին ազդյունների քանակը	Աճման քանակը	1926/27
1) Ուղղակի հարկեր	7160	9,84	278991	62,5	3793,7	188392	47,0	-32,1	132191
2) Անուղղակի հարկեր	45134	62,0	93170	20,9	106,5	120148	30,0	28,8	92417
3) Պաշտոն	5263	7,2	14154	3,2	168,9	20003	5,0	41,3	18931
Ընդամենը հարկային յեկամար	57551	79,0	386315	86,6	578,2	328543	82,0	-15,8	243539
4) Ցեկամար պետական կայքերից	15214	21	60110	13,4	291,1	72477	18,0	20,6	56901
	72771	100	446425	100	510,8	401020	100	-10,2	300440*

* 1926/27 թ. յեկամար միայն 10 ամսվա յե:

Պարտքերի 1923—27 թ. պետական բյուջեի (միլիարդ լիւր) № 9

Վարկառուներ	1923/24	Մասնակցությունը %	1924/25	Մասնակցությունը %	1925/26	Մասնակցությունը %	1926/27	Մասնակցությունը %	Մասնակցությունը %
1) Կենտրոնական	9783	3,8	48523	9,9	390,6	31837	28,750	9,4	-8,9
2) Կենտրոնական (Ա. Շ. Մ.)	3145	1,2	—	—	—	—	—	—	—
3) Ներքին գործեր կառավարություն	36423	14,3	71689	14,6	96,8	20163	52,276	9,4	158,6
4) Արտադրության բյուջեի կառավարություն	25493	10	60265	12,2	136,4	42248	40731	7,4	-4,9
5) Լուստիկություն	124393	48,8	182945	37,1	47,7	187266	202619	36,7	8,2
6) Հողագործություն	25886	10,2	52639	10,7	163,3	89372	10475	18,1	12,4
7) Առևտրական	29611	11,7	76518	15,5	158,4	124685	129415	23,4	3,8
8) Սոցիալական ապահովության բյուջեի կառավարություն	—	—	—	—	—	9765	—	—	—
Ընդամենը	254734	100	492579	100	93,4	503836	54266	100	10,0

№ 10

Պարտքերի տեղական բյուջեի 1923—27 թ. (յեկամային մաս)

Մեկամային տեղական	1923/24	Մասնակցությունը %	1924/25	Մասնակցությունը %	1925/26	Մասնակցությունը %	1926/27	Մասնակցությունը %
1) Մեկամային տեղական	59420	37,5	205030	42,0	245,1	198434	26,7	-3,2
2) Գյուղատնտեսական	99115	62,5	283437	58,0	186,0	545353	73,3	92,4
Ընդամենը	158535	100	488467	100	208,1	743787	100	52,3

Պարարարի սեղական բյուջե 1923—27 թ. (ծախսերի մաս)

№ 11

Հիմնարկներ	1923. 24	1924. 25	Առանձին ծախսերի % այն հարա- բերությամբ	Առանձին ծախսերի % այն հարա- բերությամբ	1925. 26	Առանձին ծախսերի % այն հարա- բերությամբ	Աճումն %	1926. 27	Առանձին ծախսերի % այն հարա- բերությամբ	Աճումն %	
1. Ընդհանուր վարչական հիմնարկություններ . .	49636	18474	31,3	37,8	272,3	182819	24,6	—1,1	164852	19,1	-9,8
2. Հասարակական կարգի պահպանություն . .	—	14739	—	3,0	—	76542	10,3	419,4	66558	7,7	- 3,1
3. Արդարադատություն որգաններ . .	—	781	—	0,2	—	30270	4,1	775,8	333737	3,9	11,5
4. Ժողովրդական բուսակ . .	39444	72285	24,9	14,8	83,3	243703	31,8	3237,1	37281	39,2	38,4
5. Առևտրական . .	43325	58402	27,3	12	34,8	65774	8,8	12,6	73474	8,5	11,7
6. Սոց - ապահ . .	—	3825	—	0,8	—	12043	1,6	214,8	5093	0,6	—
7. Կոմունալ հիմնարկ . .	8699	21235	5,5	4,3	146,1	19961	2,7	-6,0	43812	5,1	232,1
8. Կոմունալ տնտես . .	—	11742	—	2,4	—	13214	1,8	12,6	4013	0,5	119,4
9. Ժողովրդական . .	—	15175	—	3,1	—	18987	2,5	25,1	16665	1,9	-69,6
10. Զորքի բնակարան . .	—	36817	—	7,5	—	31532	4,2	-14,4	37432	4,3	-17,5
11. Գյուղատնտեսություն . .	—	2315	—	0,5	—	38533	5,2	1564,4	9004	1,1	18,7
12. Պարտի մարտն . .	—	23847	—	4,9	—	9409	1,3	-60,5	—	—	-76,6
13. Պահեստի ֆոնդ . .	—	42500	—	8,7	—	1000	1,1	-97,6	29475	3,4	-100
14. Արտակարգ ծախսեր . .	17521	—	11	—	—	—	—	—	—	—	1047,5
15. Զանազան ծախսեր . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Ընդամենը . .	158535	488467	100	100	208,1	743787	100	52,3	861387	100	15,8

Պեսական լիվ՝ սեղական բյուջեով ծախսելի է

№ 12

Տարիներ	1923-24	Առանձին ծախսերի % հարաբեր.	1924-25	Առանձին ծախսերի % հարաբեր.	Աճումն %	1925-26	Առանձին ծախսերի % հարաբեր.	Աճումն %	1926-27	Առանձին ծախսերի % հարաբեր.	Աճումն %
1. Ժողովրդական կրթութ.	163837	39,6	255230	26,0	55,8	430969	34,5	68,9	539900	34,1	48,5
2. Առողջապահության . .	72936	17,6	134920	13,9	85,0	180459	14,5	33,8	202889	14,3	12,4
3. Գյուղատնտեսության .	25886	6,3	89486	9,1	245,7	120604	9,6	35,1	137907	9,7	14,0
4. Մյուս ծախսերը	150610	36,5	561510	51	232,9	515291	41,4	2,8	534956	37,9	3,8
Ընդամենը . .	413269	100	981046	100	137,4	1247623	100	27,2	1415652	100	13,5

№ 13

Յուրենի յեվ գարիյի ցանքսի սարածությունը (հաշված դեյախններով)

	1913 թ.	1921 թ.	1913 թ. ցանքսի վոր $\frac{0}{10}$ և կազմում	1923-24 թ.	1913 թ. ցանքսի վոր $\frac{0}{10}$ և կազմում	1924-25 թ.	1913 թ. ցանքսի վոր $\frac{0}{10}$ և կազմում	1925-26 թ.	1913 թ. ցանքսի վոր $\frac{0}{10}$ և կազմում	1926-27 թ.	1913 թ. ցանքսի վոր $\frac{0}{10}$ և կազմում
Յուրեն (աշնանացանքս)	21000	13570	64,0	17610	84	18000	86	21000	100	21500	102
Յուրեն (գարնանացանքս)	3500	1950	56,0	3860	111	3100	89	5200	149	5000	143
Գարի (աշնանացանքս)	9200	5700	62,0	8980	98	7500	82	8000	87	7200	78
Գարի (գարնանացանքս)	2300	1740	76	2690	117	2400	104	4000	174	4000	174
	36000	22960	64,0	33140	92	31000	86	38200	106	37700	105

*) Այս աղյուսակը հանդիսանում է աշխատության V գլխի լրացումը: Աղյուսակը թվերը վերցված են Ղարաբաղի Կենտրոնական վարչությունից (Ա.Կ.Վ.) և Նաբեղում-Փինի Ղարաբաղի ներկայացուցչության գրասենյակից, դրա համար այստեղի թվերը ցուցանում են գարիյի ցանքսի մասին ավելի ճիշտ պատկերացումներ:

ՄՏԵՓԱՆԱԿԵՐՏ

I

Ստեփանակերտը հախտի խառնել Ստեփանավանի Լոռու կենտրոն Ջալալովու հետ: Նա այժմ Լեռնային ավտոնոմ Ղարաբաղի, նրա 130.000 աշխատավոր գյուղացիության վարչական, կուլտուրական և տնտեսական կենտրոնն է:

Յերկար տարիներ՝ ամբողջ XIX դարում և նրանից ել առաջ Շուշին է յեղել Լեռնային և դաշտային Ղարաբաղի սիրտը, նրա զարկերակը: Շուշին մինչև անցյալ դարի 90-ական թվականները համարվել է նաև Անդրկովկասի հայության կենտրոններից մեկը: Շուշին ուներ իր Անդրկովկասյան մաշտարով հարուստ գրադարանը: Շուշիյա թեմական դպրոցը հազարից ավելի գործիչներ է ավել հայությանը, իսկ բնակական դպրոցը ավել է համառուսական մաշտարով մաթիմաթիկոսներ և ինժեներներ:

Մինչև անցյալ տարի 80-ական թվականները նա համարվում էր Անդրկովկասի նշանավոր տնտեսական կենտրոն—հանգույց Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև: Պարսկաստանի առևտրի նշանավոր մասը Թավրիզ—Սուլթանֆերին—Շուշի վրայով էր անցնում դեպի Յեվրոպա և Ռուսաստան: Ութսունական թվականի Բագու-Թիֆլիս, իսկ հետո նաև XX դարու սկզբի Թիֆլիզ—Ջուլֆա յերկաթուղագծերը Շուշի տնտեսական արժեքը ձգեցին: Սակայն Շուշին մինչև վերջերս ել համարվում էր շերամապահության յերկրորդ (Նուխուց հետո) կենտրոնը: 1821 թ. Շուշին Թիֆլիսից իր ազգաբնակչությամբ մի քանի հազարով գերազանց է յեղել:

Այստեղ նա կորցրել է իր նախկին արժեքը: Հայկական մասը, վորը ամենաձաղկածն էր, շնորհիվ Դաշնակցության քյալագյոգության և Մուսավաթի համարդ ու վանդալ քաղաքականության այժմ իրենից փլատակների մի կույտ է ներկայացնում: Հայկական մասից կտրտվել են ծառերն անգամ: Թրքական ազգաբնակչությունը 50—70 տոկոսով պակասել է: 1886 թ. Շուշում հաշվում էր 27000 շունչ, 1897 թ. 26.000, 1921 թ. 9000, 1923 թ. 6000 *): 1926 թ. Շուշիյա ազգաբնակչությունը ինքնում է 5107-ի:

Ստեփանակերտը կոչված է Շուշի փոխանորդը լինելու:

*) Ազգաբնակչության քանակը վերցրել եմ կրթ թվերով:

II

Ստեփանակերտը ծովի մակերևույթից 800 մետր (2931 փոտնաչափ) բարձր է:

Նրան 4 կողմից յեղրող լեռներն ու լեռնաշղթաները ողբ դարձնում են մեզմ: Տաք ու ցուրտ քամիներ Ստեփանակերտը համարյա չի տեսնում: Այս հանգամանքը նրա բուժող արժեքն ավելի յե բարձրացնում: Շուշին իբրև կուրորտ բարձր է Կիսլովոդսկից, Արաստումանից և Շվեցարիայի շատ տեղերից: Առավոտվա ժամը 7-ից մինչև յերեկոյան ժամը 9-ը ողի տատանումը (амплитуда)

Կիսլովոդսկում հավասար է	8, 1 ⁰ -ի
Արասթումանում »	9, 8 ⁰ -ի
Սուխումում »	5 ⁰ -ի
Շուշիում »	4, 8 ⁰ -ի
Սոչիում »	4, 6 ⁰ -ի
Յալտայում »	4, 2 ⁰ -ի

Այս տախտակը ցույց է տալիս, վոր Շուշին վոչ միայն ցամաքային կուրորտներից պակաս ամպլիտուդա ունի, այլ նաև Սուխումից: Ստեփանակերտի ամպլիտուդան Շուշուց ել պակաս է: Այս հանգամանքը Ստեփանակերտի համար մեծ պլյուս է: Անդրկովկասում քիչ տեղեր կան, վորտեղի ողբ թոքախտավորների համար լինի նպաստավոր ամբողջ տարվա ընթացքում: Ստեփանակերտում համարյա ամբողջ տարում թոքախտավորները բժշկվում են: Ստեփանակերտը Շուշուց տաք է, բայց այդ նրա առավել կողմն է: Ստեփանակերտից մի քանի քայլի վրա սկսում են անտառներ, վորոնք քաղաքի ողբ մեղմացնում ու զովացնում են: Այս բոլոր բնական առավելությունների հետ նա ունի և պակասավոր կողմ. ապրելու սենյակներ քիչ կան: Այդ բացը անշուշտ մի քանի տարվա մեջ կծածկվի:

Յերկաթուղուց (Յեկախ) գտնվում է 92¹/₂, իսկ Շուշուց՝ 14¹/₂ վերստ (ուղիղ գծով 7 վերստ) հեռավորության վրա:

Մինչև պատերազմը Ստեփանակերտը յեղել է մի ծառաշատ գյուղ, մի խաղաղ անկյուն, վորտեղ կարելի յեր հանգստանալ հոգով ու մարմնով: Այստեղ միշտ ապրում եր կողակների մի գունդ, վորը գյուղին տալիս եր մի առանձին փայլ: Ազգաբնակիւթյուն շատ չի ունեցել, 1897 թ. Ստեփանակերտում յեղել է 1495 շուկ, 1917 թ. 1529 շուկ, 1920 թ. ազգամիջյան պա-

տերազմի ժամանակ այրվել ու թալանվել է: Աղբրեջանի խորհրդայնացումից հետո, ցաք ու ցրիվ յեղած, լեռները ապաստանած ժողովուրդը կամաց-կամաց վերադառնում է ու սկսում խաղաղ աշխատանքով զբաղվել:

1923 թ. Ստեփանակերտի կյանքում մեծ փոփոխություն առաջ յեկավ: 1923 թ. հուլիսի 7-ից Ղարաբաղն ստանում է ինքնավարություն — դառնում է Ինքնավար Լեռնային Ղարաբաղ, իսկ Սան-Քենդին (Ստեփանակերտը)՝ նրա մայրաքաղաքը:

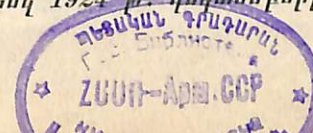
1923 թ. նոյեմբերի 23-ին Ղարաբաղի Խորհուրդների ստալին համագումարը, ի պատիվ վաստակավոր զործիչ Ստեփան Շահումյանի, Սան-Քենդուն տալիս է Ստեփանակերտ անունը: Այդ որվանից Սան-Քենդին դառնում է Ստեփանակերտ: 1923 թ. հետո Ստեփանակերտը սկսում է մի նոր, դեռ մինչև այդ չտեսնված կյանքով ապրել: Նա կարճ ժամանակում վոտքի և կանդնում ու սկսում առաջադիմել վոչ թե տարով ու ամիսներով, այլ որերով:

III

Այժմ տեսնենք, թե ինչ փոփոխություն է տեղի ունեցել Ստեփանակերտում ավտոնոմիայից հետո: Ստեփանակերտի 1923 թ. և այսօրվա տարբերությունը մեծ է այնքան, վորքան սաքը ձորից: Ավտոնոմիայի առաջին ամիսներին, ինչպես պատմում են, Ստեփանակերտում նույնիսկ մի տուն չի ձարվել վորպեսզի հիմնարկությունները տեղավորվեն: 1920 թ. Ստեփանակերտի այրվելուց հետո, գյուղում կրակից ազատ միայն մի քանի տներ եյին մնացել: Այդ տներում ել տեղավորվել եյին իրենց տերերը: Վերջին չորս տարվա ընթացքում մեծ քանակությամբ տներ է շինվել ու վերանորոգվել. այնպես վոր այսօր բոլոր հիմնարկությունները ունեն իրնց չափազանց համեստ անկյունները, դեռ ամառանոց եկողներն ել տեղավորվում են: Տների կառուցումը այսօր ել արագ տեմպով շարունակվում է:

Քաղաքի մայթերը բավականին կանոնավորված են, փողոցներն ուղղվել, զեղեցիկ տեսք են ստացել: Քաղաքը լուսավորվում է ելեքտրական լույսով:

Վերջին տարիների ընթացքում ազգաբնակիւթյունն ևս աճել է: Ստեփանակերտը իր հիմնավորման որից այնքան ազգաբնակիւթյուն չի ունեցել, ինչքան այսօր: 1923 թ. Ստեփանակերտում եղել է 300 հոգի, իսկ 1924 թ. դեկտեմբերի 18-ի վի-

ճակագրութեան տվյալով՝ 2447 հոգի, վորոնք ազգությունների վրա հետևյալ կերպով էյին բաժանվում.

Հայ	2008	շունչ
Թուրք	318	»
Այլազգիներ	91	»
Ընդամենը	2467	շունչ.

1926 թ. համախորհուրդային գեմոգրաֆիական վիճակագրութեան տվյալով Ստեփանակերտի բնակչութեան թիվը բարձրանում է 3118 (1624 տղամարդ և 1494 կին):

Կուլտուրական կյանքը ևս իր հունով է ընթանում: Քաղաքն ունի իր պետական թատրոնը, վորն իր արտաքինով, ներքինով ու կահավորումով կարող է բավարարել վոչ միայն Ստեփանակերտցու գեղարվեստական պահանջներին, այլև Յերևանի, Բաթումի, Քուիթիսի և Գանձակի նման քաղաքների կարիքներին: Քաղաքն ունի կինո, տպարան, վորտեղ վերջին տարիների ընթացքում տպագրվել են մանկավարժական, քաղաքական և տնտեսական բովանդակությամբ գրքեր: Արդեն 5 տարի յե, ինչ հրատարակվում է «Խորհուրդային-Ղարաբաղ» շաբաթաթերթը: Քաղաքն ունի յերկու ակումբ, կուսակցուց առաջին աստիճանի, լիկկայան, 1 և 2 աստիճանի դպրոցներ, 2-րդ աստիճանի Գյուղատնտեսական Տեխնիկում, վորը կոչված է Ղարաբաղի նոր գյուղատնտեսական կյանքի հիմքը ամրացնելու, նահապետական կեռի (արոր) փոխարեն Ղարաբաղի Ալպերում փոքրիկ Շվեցարիա ստեղծելու:

Տնտեսական կյանքը նույնպես առաջադիմել է: Յերկու տարի յե ինչ բանում է յեղբայր Ահարոնյանների մեռաքսի թեկ մանելու գործարանը: Յեթե Շուշի-Յեվլախ յերկաթուղագիծն անցնի, այն ժամանակ Ստեփանակերտի ապագան ապահովված է:

Քաղաքն ունի մի գեղեցիկ հիվանդանոց, կառուցված փոքրիկ բլրակի վրա 78 մահճակալով և մեկ ամբուլատորիա:

Ստեփանակերտը բավարար կանոնավորելու համար, դեռ 1925 թ. ծրագրվել էր առաջիկա հինգ տարում հետևյալ աշխատանքները կատարել.

Վորոշվել էր քաղաքից հինգ - վեց վերստ հեռավորությունից, «Փահլուկ» կոչված տեղից քաղաքը խմելու ջուր բերել, վորովհետև ջուրը ազգաբնակչութեան չէր բավարարում: Քաղաքի բնակչութեանը կրկնապատկելու դեպքում ջրի մեծ կարիք էր

զգացվելու: Այդ ջուրը արդեն բերվել է: 1927 թ. նոյեմբերի 7-ին պաշտոնապես ջրանցքը բացվել է:

Վորոշված է նույնպես Ղայբալիշենի գետից ջուր բերել, վորպեսզի քաղաքի ջուրն ընկած հողերը վոռոգել, քաղաքի ներքին առուներին ջուր մատակարարել և կոյուղիների համար: Փողոցները պիտի սալահատակվեն: Դրված է և հրապարակի կանոնավորման խնդիրը:

Ծրագրված է ժողկոմատների համար կառուցել ազատութեան տուն, ծառայողների համար 6 տուն, գյուղացու տուն, կանոնավոր հյուրանոց, սպանդանոց, աղիքների առանձին բաժանմունքով և շուկայի համար հարմար շենք: Պիտի ավելացվի նաև ելեքտրո-կայանի ուժը: Այսուրվա կայանը 23 ձիու ուժանոց է և հին կարգ ու սարքով: Դրա համար նա քաղաքին ազոտ լույս է մատակարարում:

Հաշված է, վոր այդ բոլոր աշխատանքները կընստեն կառավարութեան վրա 1,700,000 ռուբլի: Սա, ի հարկե չնչին գումար է, բայց Ղարաբաղի նման աղքատիկ բյուջե ունեցող յերկրի համար նման գումարի միանգամից հայթայթումը դժվար է: Ղարաբաղի աշխատավորութեանն անում է այն բոլորը, ինչ հնարավոր է: Սակայն նա անգոր է կարճ ժամանակամիջոցում մենակ, առանց զրաի ոգնութեան, վերականգնելու ու նորից կառուցելու Ղարաբաղի նեապուր—Ստեփանակերտը:

Հանաջարան	5—6
I. Պատմական ակնարկ	6—7
II. Վարչական բաժանում	7—12
III. Տեղիտորիա և աղգարնակություն	12—14
IV. Հողաշինարարություն	14—35
V. Հողագտագործություն	18—24
1) Ցանքատեղիների տարածությունը և բերքը	24—34
2) Ագարակային հողամասեր	
ա) Մրգի այգիներ	
բ) Պղպղի այգիներ	
գ) Թթենու այգիներ և ողիի արտադրություն	
VI) Կենդանաբուծություն	34—44
1. Խոշոր յեղջուրավորներ	34—37
2. Մանր	37—39
3. Չի, ջորի և եղ	39—40
4. Խոզ	40—42
5. Մեղվաբուծություն	42—44
VII. Շերամապահություն և մետաքսի թելի արտա- դրություն	44—64
VIII. Արտատեղիներ և քոչի խնդիր	54—57
IX. Անտառներ	57—65
X. Տնայնագործություն	65—73
XI. Լեռնային հարստություն	73—77
XII. Հանքային աղբյուրներ	77—80
XIII. Զրային հարստություն և ելեկտրոֆիկացիա	80—84

Ոգտվել են հետևյալ աղբյուրներից.

- 1) Հարաբարի կենտգործկոմի արխիվից: Առանձնապես ոգ-
տվել են ինժ. Կարապետյանի և Մ. Փաշայանի «Հանքային հա-
րստություն» և «Ելեքարիֆիկացիա» զեկուլյց—գրություններից:
- 2) Հարաբարի վիճակագրական բաժնից: «Շերամապահու-
թյուն և մետաքսի արտադրություն» զլուխը ոգտվել են, շատ
տեղ բառացի, վիճակագրական բաժնի վարիչ ընկ. Միրզայանի
անտիպ հոգվածներից:
- 3) Լուսժողկոմատի արխիվից:
- 4) Հողժողկոմատի հաշվետվություններից (отчеты)
- 5) Առժողկոմի արխիվից:
- 6) Պրոֆմիության գրասենյակից:
- 7) Кочаряни-ի «Нагорный Карабах» աշխատությունից:
- 8) С. Заварян—Голод в Карабахе
- 9) Անդրկովկասի և Ադրբեջանի Ա.Ս.Մ. հերի բյուլետեններից:
- 10) Ինժ շատ ոգնել են Ստեփանակերտի կուրսերի ուսու-
ցիչ—կուրսանաները (տեղեկություններ են հաղորդել) և այան-
ները:
- 11) Закавказье—статиско-эк. сборник 1925 г.
- 12) Народное Хозяйство Закавказья в цифрах
З. С. Ф. С. Р. ЦСУ 1927 г.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL020600

29 635